

CLIO MŰHELYTANULMÁNYOK

2020/7. SZÁM

„SZINTE RUTINOSAN NYELTEM A GUMICSÖVET”

HARASZTI MIKLÓS DARABBÉR PERE (1973–1974)
ÉS EMLÉKEZETE

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Főszerkesztő:
Gellért Ádám

Szerkesztőbizottság:
Bödők Gergely
Fóris Ákos
Gellért Ádám
Tóth Eszter Zsófia

Felelős szerkesztő: Bödők Gergely – Fóris Ákos – Gellért Ádám

© Tóth Eszter Zsófia, 2020
© Clio Intézet, 2020

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:
Clio Intézet Nonprofit Kft.
1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

ISSN 2630-8967
<https://www.clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok>

Borítókép: Haraszti Miklós: Darabbér. Budapest, Téka Könyvkiadó, 1989.

CLIO INTÉZET
BUDAPEST

www.clioinstitute.hu
www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

4	BEVEZETÉS
6	ÉRTELMISÉGPOLITIKA A KÁDÁR-KORSZAKBAN
9	ÉRTELMISÉGI HÁLÓZATOK
13	A DARABBÉR
25	HARASZTI MIKLÓS ÚTJA A DARABBÉR PERIG ÉS A MŰ KELETKEZÉSI KÖRÜLMÉNYEI
29	HARASZTI MIKLÓS BÜNTETŐPERE
41	KONRÁD GYÖRGY, AKIBŐL VÉGÜL NEM LETT VÁDLOTT
44	A PER HATÁSA, A MŰ TOVÁBBI SORSA
48	ÖSSZEGZÉS
49	FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

„Cipőmre nézek: fűző benne!
Nem lehet, hogy ez bőrtön lenne”.¹

I. Bevezetés

„Miklós vékony, nem magas, csinos, fiús, sötét bőrű és fekete hajú ember. Az arca szép és melankolikus” – jellemezte történetünk főszereplőjét az író, Konrád György.² Haraszti Miklós pere a Kádár-korszak utolsó írópere volt 1973-ban.³ E tanulmány célja, hogy egy konkrét pert elemezve bemutassa, hogyan működött a kádári puha diktatúra egy szűk értelmiségi csoportra vonatkozóan, melyek voltak azon határai az értelmiségi létnek, ahol a diktatúra beavatkozott. Mi számított túrtnek és elítélendőnek a korszak ideológiája szerint vezető szerepet betöltő munkásosztályról szóló irodalomban?

A kutatás során eredeti, eddig publikálatlan forrásokat tártam fel. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) és a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött iratok segítségével ábrázolhatóvá vált a per folyamata és az állambiztonság működése. A mű kapcsán korrajzot lehet adni a korabeli értelmiség és munkásság mindennapjairól, a per hatásáról és emlékezetéről.

Ha egy korszak társadalmának működését mélyfúrászerűen szeretnénk vizsgálni, arra az egyik legalkalmasabb forrás a perirat, ugyanis a konfliktus ábrázolása révén megjeleníthetővé válnak az államhatalom törekvései és a perbefogott világa is.⁴ Haraszti Miklós perére vonatkozóan az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és Budapest Főváros Levéltára őriz iratokat, ennek egyes részei duplumok. Mint minden írásos forrás, így a peres iratok is a valóság konstruált ábrázolásai, elvárásoknak megfelelően íródnak. Jelen esetben már a per előtt, az operatív nyomozás folyamán el volt döntve, hogy Haraszti kézírata miatt eljárást fognak indítani, melyben elmarasztaló ítélet fog születni. Az eljárás célja az volt, hogy a Kádár-rendszerrel kritikus értelmiségit és baráti körét megfélemlítsék, a további, rendszerkritikus magatartásokat megakadályozzák. E peres iratok értékes források arra vonatkozóan, hogy miként ábrázolta a rendszerkritikus

¹ Petri, 2017: 109.

² Konrád, 1991: 38.

³ Íróperek voltak korábban is, az 1956-os forradalom megtorlásával kapcsolatban. E témáról bővebben Standeisky, 1996. Az ún. nagy íróperben Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán és Tardos Tibor állt bíróság előtt. A vád a “népi demokratikus államrend megdöntésének kísérlete”, ezért Déry Tibort kilenc, Háy Gyulát hat, Zelk Zoltánt három, Tardos Tibort másfél év börtönbüntetésre ítélték. Gáli József és Obersovszky Gyula ítélete első fokon halálos volt, ezt másodfokon Obersovszky esetében életfogytiglanra, Gálinál 15 évre enyhítették, Fekete Sándor kilenc, Eörsi István nyolc év börtönbüntetést kapott. Mindannyiukat az 1956-os forradalmi, vagy forradalmat előkészítő tevékenységük miatt. A Nagy Imre perben Gimes Miklós újságírókat ítélték halálra és végezték ki. Révész, 1999; Halda, 2002.

⁴ Többek között: Ginzburg, 1991.

értelmiségeket a hatalom, a tanúvallomások révén pedig bepillantást nyerhetünk az értelmiségiek mindennapi életébe. A kutatás során használtam visszaemlékezéseket is, és ezeknek a múltábrázolásaiból részben kiderül, mennyiben korlátozottak jelen esetben az eredeti források: a tanúvallomások során tudatosan elhallgattak tényeket és ennek köszönhető az, hogy Konrád Györgyöt bizonyíték hiányában nem tudta a bíróság börtönbüntetésre ítélni.

Haraszti Miklós az állambiztonság látókörébe korábban, újbóloldaliként került. Ez az újbóloldaliság azt jelentette, hogy a Kádár-rendszert egyetemista fiatalok maroknyi csoportja balról kritizálta. Külpolitikában példaképüknek nem elsősorban a Szovjetuniót, hanem Kínát, a maoista különutas politikát tartották. Belpolitikában az 1968-as új gazdasági mechanizmust pedig nem feltétlenül jó engedménynek a fogyasztás javára, amely éppen a rendszer ideológiai alapját, a társadalmi egyenlőséget lazította fel. Fontos volt a nyugati 1968-as diákmozgalmak hatása is, amely a legtöbbször csak beszivárogni tudott Magyarországra, akár olyan újságcikkeken keresztül, amelyben elítélték a diáklázadásokat.

Haraszti Miklós az ELTE Bölcsészettudományi Karán a rendszert balról kritizálóként nem folytathatta tanulmányait és ezután időlegesen a Vörös Csillag Traktorgyárban betanított munkásként tudott csak elhelyezkedni. A gyáron belüli tapasztalatairól írta meg *Darabbér* címmel a kádári ideológia alaptézisét – a munkásosztály munkásállamban betöltött vezető szerepét – megkérdőjelező szociográfiáját. Mivel a könyvet a Magvető Könyvkiadó nem jelentette meg, Haraszti a könyv kéziratát szűk körben, ismerősei számára terjesztette. A vád a szerző ellen izgatás volt, amiért nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték első és másodfokon is. A mű Magyarországon végül csak 1989-ben jelenhetett meg.⁵

Haraszti Miklós bátor volt az eljárás során, ami ritkaságnak számított a szocialista időszakban. Ügyvédje, Kaczián Loránd – aki 1956-os forradalmi szerepvállalása miatt internálva volt korábban – úgyszintén. Hangsúlyozom, hogy kettejük bátorságán múlt a per későbbi nagy hatása a szamizdatmozgalomra és a demokratikus ellenzék formálódására.

A perben felvonultatott tanúk jelentették a későbbi demokratikus ellenzék magját, akik többségében a *Darabbér* kézirat jelentősége, korhű lenyomata mellett álltak ki. Annak ellenére, hogy a perben Haraszti Miklóst elmarasztaló ítélet született, Harasztinak és a tanúknak köszönhető, hogy a késő Kádár-korban ezután szamizdat-terjesztésért nem ítélték el senkit: ezt követően ilyen ügyekben sajtóvétségi eljárások indultak.⁶

⁵ Haraszti, 1989.

⁶ A magyar és lengyel szamizdat kapcsolatairól lásd Mitrovits, 2020; Hodosán, 2004. A demokratikus ellenzék történetéről lásd Csizmadia, 1995.

II. Értelmiségpolitika a Kádár-korszakban

A Kádár-korszak egészére jellemző volt az értelmiségiekkel szembeni bizalmatlanság és az értelmiségellenes politika. Bár a továbbtanulásnál 1962-ben eltörölték a származás szerinti megkülönböztetést,⁷ az értelmiségiek gyermekei számára nehezített maradt az egyetemi, főiskolai felvételi: előfordult, hogy csak előfelvételisnek vették fel őket, vagy akik egyházi gimnáziumban érettségiztek, hiába értek el maximális pontot a felvételin, bölcsészkaron nem tanulhattak tovább. Ezért lettek közülük sokan mérnöktanárok.⁸

Viszont összevetve a szovjet érdekszférába tartozó más kelet-európai országokkal, Magyarország értelmiségpolitikája liberálisabb volt. Agárdi Péter kiemelte, hogy ott nem működött cenzúrahivatal, az Aczél György nevéhez köthető tiltott, túrt, támogatott rendszerben⁹ voltak publikálási lehetőségek, a Nagyvilág folyóirat révén a világirodalom *mainstream* áramlatai is ismertek lehettek. Egzisztenciálisan azonban a tanárok, értelmiségiek életszínvonala alsó-középosztálybeli volt az egész korszakban.¹⁰

Agárdi Péter hangsúlyozta, hogy az 1956-os forradalom megtorlásának időszakában a művelődéspolitikát alárendelődt a politikai rendcsinálásnak.¹¹ 1958-ban az MSZMP Művelődéspolitikai irányelveket adott ki. Ez a kezdete volt 1962-ig tartó időszaknak: addig az értelmiségiek egy része börtönben ült, hallgatott vagy önkéntes száműzetésbe vonult. Agárdi Péter az 1963–1973 közötti időszakot a szakértelem előtérbe kerülésének, a turisztikai nyitás időszakának tartja, a túlideologizáltságot felváltotta a pragmatizmus, a fogyasztás előtérbe került. Ez a lendület bicsaklott meg 1968–1974 között, aminek fő oka a „*a brezsnyevi poszt-sztálinizmus katonai, politikai, ideológiai nyomása, a hazai gazdasági-politikai reform megtörése*” volt.¹²

Az íróársadalom kapcsán Veres András azt tartotta kiemelkedően fontosnak, hogy „*A Kádár-kormány [...] igyekezett megbontani a passzív ellenállást folytató íróársadalom egységét is. Megkísérelte megosztani a népi írók táborát: egyeseket (mint Fekete Gyula) bíróság elé állított, másokat (mint Veres Péter) tüntetően hallgatásra ítelt, ugyanakkor akadt olyan is, akit egyenesen példaképül állított (Németh László)*”.¹³ Az írókra nyomást gyakoroltak a megtorlás időszakában, lebegtetve a börtönbüntetést is. Több mint 220 író írta alá azt a nyilatkozatot 1957 szeptemberében, hogy az ENSZ közgyűlése ne tárgyalja azt a jelentést, mely a

⁷ Takács, 2008.

⁸ Csejovszki, 2012.

⁹ Révész, 1997.

¹⁰ Berend, 1990.

¹¹ Agárdi, 1993.

¹² Uo.

¹³ Veres, 2007: 521.

„magyarkérdésről”, vagyis az 1956-os forradalomról szólt és az ún. ötös bizottság készítette.

Az írók a forradalom utáni a hatalom kétféleképpen motiválhatta: az anyagi kényszerrel és azzal a vágyukkal, hogy szerették volna nyomtatásban látni a műveiket. Az 1958-as megjelenésű Tűz-tánc antológiában pályakezdő alkotók tettek hitet a Kádár-rendszer mellett.¹⁴ A kontinuitás és diszkontinuitás a Rákosi-rendszerrel fontos kérdés az értelmiségpolitika szemszögéből is: a Kádár-korszak irodalompolitikája lényegesen depolitizáltabb volt a Rákosi-korszakénál. Az irodalomirányítás rendszere az 1950-es, 1960-as évek fordulóján szilárdult meg. Felügyelések és tiltások, pártfogások és közvetítések szövevényes rendszere jellemezte az irodalompolitikát. Veres András szerint a Magvető Kiadó sikeres vállalkozás, az élő magyar irodalom megújulását segítő fórum volt. Igazgatója 1961-től Kardos György, aki 1945 után a hírhedt katonapolitikai osztály helyettes vezetője volt, majd onnan ejtőernyőzött az irodalomba, ahogy Komlós János pedig a kabaré világába.¹⁵

Érdemes kitekintnünk más kelet-európai országokra is. Az erdélyi magyar értelmiség sorsa bepillantást enged a romániai helyzetbe, amelyben az értelmiségi létet sokkal szigorúbb korlátok közé szorította az állambiztonság, mint Magyarországon. Tehát meghatározóbb volt ez a befolyás az irodalmi életre, de nyilvános írópereket kevésbé rendeztek. Hervay Gizella költő férjét, Szilágyi Domokost a Securitate beszervezte. Balogh Ferenc fedőnéven jelentett 1958–1965 között, mindez azonban csak jóval az író és Hervay halála után derült ki, és nagy port vert fel.¹⁶ Szilágyi Domokos öngyilkossága és közös gyermekük halála után Hervay Gizella Magyarországra költözött, akkor írta ezt a levelet Illyés Gyulának, melyben ecseteli az erdélyi értelmiségi lét embert próbáló, már-már elviselhetetlen nehézségeit:

„Nem jószántamból hagytam el Erdélyt, 30 évet éltem ott és ma is hazámnak vallom. Lett volna alkalmam és módom többször elmenekülni, de nem tettem. Úgy hittem, hogy ott a helyem, ott kell tennem a magyarságért. A magam erejéhez és tehetségéhez mérten azért a közösségért, amely felnevelt. Ez a konok hazához való ragaszkodásom okozta azt a tragédiát, amit már nem lehet jóvátenni. Ha idejében a menekülést választottam volna, akkor ma élne a férjem s a fiam. Száműzöttnek érzem magam Magyarországon, mert semmit sem tudok tenni az otthoniakért. De maradjunk a tényeknél. Saját halottaim abba

¹⁴ Darázs, 1958.

¹⁵ Alexa, 2018.

¹⁶ Bottoni–Nagy–Szilágyi, 2006.

örültek bele, attól lettek öngyilkosok, ami otthon történt. Nagy Kálmán, aki a Kalevalát fordította, a besúgás vagy öngyilkosság között választhatott. Az öngyilkosságot választotta. Nem volt választási lehetősége. Szabédi László a Bólyai Egyetem megszüntetése ellen tiltakozván tette meg a József Attila-i lépést, a kolozsvári magyar egyetem felszámolása elleni tiltakozásul vetette magát a vonat kerekei alá. Szilágyi Domokos öngyilkossága a költő utolsó tiltakozása volt azért, mert már semmit sem tehetett a közösségért, amelyért élt és írt. Barátaim közül többen is «véletlen baleset» áldozatai lettek. De az már nem lehet véletlen, hogy néhány év alatt annyi véletlen baleset és annyi öngyilkosság érte egymást, hogy azon csodálkozunk, aki életben van».¹⁷

Csehszlovákiában a Charta 77 aláírása után – mely többek között az 1975-ös Helsinki záróokmányra hivatkozott és az emberi jogok megsértése ellen lépett fel – a Charta vezetőit, köztük Vaclav Havel író 1979. október 24-én börtönbüntetésre ítélték.¹⁸ Magyarországon Kádár Jánosnak írt szolidaritási levelet aláírókat elbocsátották munkahelyükről, zaklatták, megfigyelték. A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Szolzsenyicint *A Gulág szigetvilág* című művének megírása után kizárta az Írószövetségből és emigrációba kényszerítette 1973-ban. A szovjethatalom számára az írószövetségből kizárás és az emigráció azért tűnhetett jobb megoldásnak, mert úgy nem jutott el széles nyilvánosság elé az író alkotó munkássága hazájában.¹⁹

¹⁷ PIM, 58949. Hervay Gizella hagyatéka. Hervay Gizella levele Illyés Gyulának, 1982. január 20.

¹⁸ Havel, 2015.

¹⁹ Pearce, 2011.

III. Értelmiségi hálózatok

1968 hatása Magyarországon az egyetemisták körében egyrészt a baloldali rendszerkritika volt, amelyet a hatalom az ún. maoista összeesküvés keretében „leplezett le”. Haraszti Miklós e körhöz lazán kapcsolódott, Dalos György íróval volt jó barátságban. Harasztit a Pór György és társai ellen indult perbe nem vonták bele. Az ún. maoisták az 1968-as gazdasági reformokat, a fridsiderszocializmust kritizálták. Abban hittek, hogy marxista elveken nyugvó társadalmat létre lehet hozni, és úgy vélték, ehhez legközelebb a Mao által kialakított kommunizmus áll Kínában.²⁰

Baloldali rendszerkritikus fiatalok megismerkedhettek egymással házibulikon. Ezen rendezvényeket totálisan nem tudta ellenőrizni a hatalom, egy-egy ilyen összejövetel akkor került az állambiztonság látókörébe, ha egy célszemély lakásán tartották.²¹ A rendszert baloldaltól kritizáló fiatalok szülei nem voltak a Kádár-rendszer ellenségei, sőt integrálódtak, többnyire párttagok voltak és a rendszer híveinek vallották magukat. A fiúk lázadásának célja egy igazságosabb társadalomba vetett hit volt.

Az egyetemisták kapcsolódtak Lukács György és tanítványai köréhez is. Többek között Bence György filozófushoz és a filozófus-perben meghurcolt tanárokhoz (Heller Ágnes, Vajda Mihály). A szociológusok között Kemény István cigánykutatásába is bekapcsolódtak rendszerkritikus fiatalok.²² Ezek a hálózatok adták aztán a demokratikus ellenzék magját. A fiatal értelmiségi hálózatokat összetartotta a tenni akarás a társadalmi viszonyok jobbításáért.

Kenedi János korabeli helyzete jellemzi, mi történhetett egy rendszerkritikus értelmiséggel a Kádár-rendszerben: ő az 1968-as csehszlovákiai bevonulást ítélte el nyilvánosan és kéziratokat terjesztett, ezért 1970-ben rendőri figyelmeztetésben részesült, elhelyezkedni nem tudott. Úgynevezett „néger-munkákból” élt: szociológiai felmérések kérdezőbiztosa, kódolója és hagyatékok gondozója volt 1990-ig.²³

Kornis Mihály így emlékezett vissza Kenedi János lakásán tartott felolvasásai kapcsán arra, hogy ő hogyan látta a rendszerkritikus értelmiségieket:

„Kenedi addig mitikus személy volt a képzeletemben. Főiskolás éveim elején, '68 tájt az akkor feltűnően progresszív, nagyon vad és szabad hangú újvidéki Uj Symposiumban

²⁰ Murai–Tóth, 2018.

²¹ Később magánlakásokon szerveződött a hétfői szabadegyetem is. Ennek történetét lásd Szilágyi, 1999.

²² Többek között Solt Ottilia, Havas Gábor, Kardos László, Matolay Magdolna, Lengyel Gabriella, Csalog Zsolt.

²³ Az erre vonatkozó interjút Kenedi Jánossal lásd: Pametnaroda, é.n.

találkoztam a nevével, írásaival, és alig akartam elhinni, hogy aki ezeket írta, «Magyarországon él» – szóval még szabadlábbon van! [...] Kenedi a fő. Ő a gócpont. A Villányi úton. Odajár a Bence [György], akinek a papája fotós, de ő filozófus lett, mert két éves korában a nyilasok kis bóján belelőtték a Dunába, és ez olyan batással volt rá, hogy mire egyetemre került, már kiolvasta az Akadémiai Könyvtár teljes állományát, és ő tanította a tanárait az egyetemen, meg a csoporttársait, [...] meg van a Legokosabb Márkus [György], de azt már elkergették az országból, miután Bencével összefogva megcáfolta Marx Tőkéjét, meg van a Febér [Ferenc] meg a Heller [Ágnes], de azok nem olyan rendszerkritikusak, mint a Márkus, de már őket is elkergették, [...] meg a Solt Otti meg a Kemény Pista, akik szintén kőkemények, de sajna, beleragadtak «a szociológiai partikularitásba» [...]».²⁴

Az értelmiségi életforma mindennapjait Lengyel Péter ábrázolta Csalog Zsoltra emlékezve: „Hamar továbbvágattál magnózní, szállítani, költöztetni, albérletet keresni, gázcsapot elzárni (öngyilkos fölött), gyereket elhozni, hangversenyt hallgatni, disszertációt írni (más helyett). Ilyenkor minden átmenet nélkül azt mondtad: szia”.²⁵

Ezen értelmiségi, baráti körök összejöveteleiből indult el a szamizdat az 1970-es évek második felében. Kornis Mihály 1975–77 között a lakásán tartott szemináriumokat. Ennek nyomán fellelkesülve indította be Sulyok Miklóssal a *Napló*-t. Ennek a célja az volt, hogy megörökítse az értelmiség mindennapjait a Kádár-korszakban. Minden felkért szerző arról írt, amiről akart. A *Napló* 1977–82-ig „működött”.

Haraszti Miklós a *Darabbért* Szentjóbý Tamásnak, akkori közeli barátjának ajánlotta.²⁶ A balatonboglári kápolnatárlatok művészi performanszain Haraszti Miklós is

²⁴ Kornis, 1998: 107.

²⁵ Lengyel, 1982: 22.

²⁶ Szentjóbý Tamás (1944–) képzőművész, költő. 1966 nyarán Altorjay Gáborral levezeti az első magyarországi *happeninget*. Az államvédelmi hatóság eddig jobboldali misztikusként tartotta számon, ettől kezdve „Schwitters” fedőnévvel látva el, szélsőbaloldali anarchistaként figyelteti és akadályozza, ami tevékenységének gyorsuló radikalizálódásához vezet. 1966-tól a *Fluxus*sral kapcsolatos szövegeket fordít, sokszorosít és terjeszt. Bekapcsolódik a *Mail-art*-mozgalomba. 1967-ben részt vesz a lengyelországi Kolobrzekben Tadeusz Kantor *Panoramikus Tengeri Happeningjén*, az onnan Svédországba történő sikertelen disszidálási kísérlete után visszatoloncolják Magyarországra, ezt követően a kelet-európai országokba sem kap útlevelet. Kiállításokon vesz részt (rajz, képvers, festmény, fotó, objekt, environment stb.), happeninget, akciót, akciószínházat, akciófilmszínházat, fluxconcertet, felolvasóestet, előadást stb. szervez; hangjátékok, filmet készít és külföldön publikál, mindezt – a hatóságok megtorló intézkedéseit vonva magával – féllilegálisan/ilegálisan. 1974-ben Konrád Györggyel és Szelényi Ivánnal együtt izgatás vádjával letartóztatták, őt kiutasították az országból. Részt vett Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz kézirat Nyugatra juttatásában. 1975–1991 között Genfben élt. St. Aubý, 2006.

részt vett, például 1972. július 6–9. között az ún. Direkt héten, melyen avantgárd előadásokat tartottak.²⁷ Kornis Mihály így emlékezett vissza a fiatal Szentjóbgy Tamásra:

„1971 nyarán a Felszabadulás téri presszó teraszán ücsörögtem éjjeltájt, s Antonin Artaud Kegyetlen színház-kiáltványának főiskolai stencilezett fordítását olvastam az utcai ívlámpák hidegkéék visszfényében, boldogtalanul, egyedül, amikor egyszer csak megveregette a vállamat a nagy Szentjóbgy, a Hordó happenereje, az akkori underground díva, farkasmosolyú ellenművész és buligán, piros atlétatrikó, szakadt Levis. Mert meglátta a kezemben a könyvet. Kölcsönadnád egy pillanatra? Parancsolj, mondtam, neked ne? Te vagy a Szentjóbgy, igaz? Honnan tudod, kérdezte új érzékenységgel, rendőr vagy? Nem, színművészeti főiskolás, mondtam”.²⁸

Haraszti másik közeli barátját, aki szintén képzőművész volt, és egy ideig Haraszti nála lakott, szintén emigrációba kényszerítette a Kádár-rendszer. Ő volt Ajtony Árpád.²⁹

A Haraszti-per irataiból az értelmiségi hálózatok korlátozottan ismerhetőek meg. Ugyanis a hatóság fő kérdése az volt, kik olvasták el kéziratát és ezt minél több emberre sikerült volna rábizonyítani, annál magasabb lett volna a büntetési tétel. Így Harasztinak, baráti és ismeretségi körének az volt a célja, minél kevesebb egyén esetében lehessen bizonyítani, hogy ténylegesen eljutott hozzájuk a kézirat. Haraszti a kéziratot egyrészt olyan embereknek adta oda, akik tekintélyt jelentettek számára (Mészöly Miklós), másrészt akik a publikálásban segíthették (Máriássy Félixné).

A kádári hatalom a rendszerkritikus értelmiségit az alábbi módokon lehetetlenítette el:

1. Nem jelentette meg kéziratát. A könyvkiadó vezetője olyan lektori véleményt íratott a szövegről, melyben tartalmát rendszerellenesnek aposztrofálta és/vagy szakmailag kritizálta.
2. Nem kapott végzettségének megfelelő állást. Mivel mindenkinek dolgoznia kellett a szocialista időszakban (büntetőjogi tényállás volt a közveszélyes munkakerülés), ezért kénytelen volt elhelyezkedni végzettségének nem megfelelő állásban (például szociológiai kutatásokban kódoló munkát végezni).

²⁷ Klaniczay–Sasvári, 2003.

²⁸ Kornis, 1998: 108.

²⁹ Ajtony Árpád (1944–2013) avantgárd író, szociálpszichológus. Az ELTE BTK magyar-történelem szakán végzett 1967-ben. 1968-tól publikált a Szétfolyóirat samizdat kiadványban. 1973-ban emigrációra kényszerítették, Párizsban élt, szerzett doktori fokozatot 1981-ben. Pszichiátriai intézetekben dolgozott. 1991-től bekapcsolódott a magyarországi filmművészetbe, 1999-ben Bródy Sándor díjat kapott A birodalom elvesztése című kötetéért, melyet még az 1970-es években írt, de nem jelenhetett meg. Horváth, 2013.

3. Az államhatalom vagy a rendőrségen vagy az állambiztonságon keresztül felajánlotta a disszidálás lehetőségét. Ez az országból való végleges távozást jelentett.

4. Az állambiztonság megpróbálta ügynököknek beszervezni, többnyire zsarolással.

5. Az állambiztonság megfigyelte, zaklatta.

6. Amennyiben külföldre szeretett volna utazni, ezt megakadályozták, amennyiben „kiutazása közérdeket sért” kategóriába került.

A rendszerellenes értelmiségi vagy feketén, más neve alatt dolgoztak, vagy tudományos segéd munkánkat vállaltak el, pl. szociológiai kérdőívezés, kódolás. Aki jól tudott idegen nyelveken, fordítómunkát is vállalhatott. Olyan munkákat végezhetek tehát, melyben rendszerellenes értelmiségi megnyilvánulásoknak helye nem volt.

A Kádár-korszakban voltak olyan kérdések, amelyekről mindenki tudta, hogy nem lehet nyilvánosan beszélni róluk. Ilyen volt 1956 forradalomként említése, a hajléktalanság, szegénység, vagy a kábítószerelés. A forradalom utáni megtorlás időszaka alapozta meg azt, hogy az emberek nem mertek nyíltan beszélni, írni. „Fortélyos félelem igazgatott” ekkor is. Mikor Haraszti Miklós letartóztatása után éhségsztrájkba kezdett, ez meglepő volt a hatóság számára is, mert a legtöbb esetben működött a megfélemlítés, az eljárás alá vontak nem lázadoztak.

Ezért a hatóság, tartva attól, hogy Haraszti éhségsztrájkjának súlyos egészségügyi következményei lesznek, szabadon bocsátották. A Kádár rendszerben a hatalom sem a baloldali, sem a jobboldali rendszerkritikát nem tűrte el, a hivatalos állásponttól eltérni nem lehetett. Akkoriban nyilvánosságra nem került, de 1960-ban a váci börtönben is volt egy éhségsztrájk: ekkor az 1956-os forradalomban elítéltek számára részleges amnesztiát hirdettek – ekkor szabadult Déry Tibor, Donáth Ferenc és Háy Gyula –, de az amnesztia szűk köre a rabokban csalódást keltett, ezért éhségsztrájkba fogtak.³⁰ Ez egy ritka és kivételes alkalom volt a Kádár-korszakban.

³⁰ Erre vonatkozóan lásd Göncz, 1997: 84.

IV. A Darabbér

Haraszti Miklós *Darabbér* kézírata úgy született, hogy kénytelen volt munkásként elhelyezkedni, így szociográfiáját a Vörös Csillag Traktorgyár munkásainak életéről írta, úgy, hogy közben ő maga is a gyárban, fizikai munkával töltötte mindennapjait. 1968 eszméiért rajongó értelmiségiként kézenfekvő volt, hogy a társadalmi egyenlőség jegyében kipróbálja a munkáséletet.

A Magvető Könyvkiadó, miután Haraszti Miklós kéziratát leadta, lektori véleményt kért. A lektor azt állapította meg, hogy az írás ellenséges tartalmú, ezért a kézirat közlését a kiadó 1973. március 12-én elutasította. A nyomozóhatóság szerint az írás „*a nagyüzemi munkások »problémáival« foglalkozik, a szocialista államrenddel és egyes alapintézményeivel szembeni gyűlölet felkeltésére alkalmas módon. Általánosítva, a szocialista üzemekben folyó munkát úgy állítja be, mint egy »minőségrontó, önpusztító« tevékenységet, amelyet egy tőle idegen hatalom »kényszerít« a magyar munkásosztályra. A munkások helyzetét a korai gyarmatosítás bennszülötteinéké helyzetével azonosítja. Azt a valótlanúságot bizonygatja, hogy az államhatalom és képviselői intézményesen kizsákmányolják és megalázzák a munkásokat, továbbá, hogy a szakszervezet a munkások »fizetett ellensége«*”.³¹

Tehát a fő tételek, melyet a mű ellen megfogalmaztak: a munkásokat kizsákmányoltnak ábrázolta és a szakszervezetet nem a munkások érdekvédő szervezetének, hanem ellenségnek tartotta.

A Kádár-korszak ideológiája szerint minden hatalom a dolgozó népé volt, a társadalom vezető osztálya a munkásosztály. A gyár nem magántulajdon, hanem az államé, így a termelőeszközök is. A munkásoknak munkájukért cserébe tisztességes megélhetés jár, az államtól lakást kaphatnak, lehet egy autójuk és egy nyaralójuk. A szocialista ember közösségi ember, a munkások számára a munkahely közösség. Már a gyermekek is úgy szocializálódnak, hogy a szocialista állam hű állampolgárai lehessenek felnőttkorukban. A társadalmi integrációnak megvannak a lépései: kisdobosként, úttörőként, majd KISZ tagként elsajátítják azt az életstílust, amelyet majd párttagként és szocialista brigádtagként alkalmazhatnak. A szocialista brigádmozgalom jelszava volt: szocialista módon dolgozni, tanulni, élni. A dolgozás azt jelentett, hogy a gyárakban folyamatos munkaverseny folyt, célja a tervgazdálkodás terveinek teljesítése volt. Tanulni azt jelentett, hogy élethosszig tovább kellett képezni magukat a munkásoknak is. Ekkoriban még sokaknak hat elemi volt a végzettsége, így cél lehetett a nyolc általános elvégzése, de ugyanígy a marxista-leninista

³¹ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 243. BM III/1. osztály javaslata a nyomozás befejezésére. Budapest, 1973. június 11. (dr. Deák József rendőr ezredes és Kujalek János rendőr alezredes)

továbbképzés, mely a gyárakban elsősorban marxista középiskolaként működött. Aki ezt elvégezte, az akár továbbtanulhatott marxista-leninista esti iskolán vagy főiskolán is.

A szocialista időszak munkásszociográfiáit Haraszti Miklós *Darabbére* két szempontból is megelőzte. Egyrészt a Kemény István vezette munkásszociográfiai kutatás eredményei csak a rendszerváltás után jelenhettek meg.³² Másrészt a Magyarország felfedezése sorozatban kiadott kötetek a hivatalos elvárásoknak megfelelően íródtak, ez azt jelentette, hogy a munkásosztály vezető szerepének érvényesülését a kádári társadalomban nem kritizálhatták. Ezek közül a teljesség igénye nélkül kiemelném Moldova György *Tisztelet Komlónak*,³³ László-Bencsik Sándor: *Történelem alulnézetben*,³⁴ Berkovits György *Világváros határában* művét.

Kemény István szociológus művében a munkásosztálynak, a magyar társadalom legnépesebb osztályának belső rétegződését, szerkezetének a második világháború utáni átalakulását, mobilitását vizsgálta. A munkásságot az úton lévők táboraként jellemezte, ők voltak azok, akik a mezőgazdaságból az iparba tartottak.³⁵ Kötete a témához kötődő tanulmányait tartalmazza a magyar munkásosztály rétegződéséről, a Csillaghegyi Téglagyár munkásairól, a Csepel Vas és Fémművek Motorkerékpárgyárnak futószalagjáról. Ez utóbbi a legnagyobb hatást váltotta ki a munkás és technológia viszonyának ábrázolása miatt. Kemény István a munkásokról szóló könyvét a szegénységgel kapcsolatos felszólalása után, a Történettudományi Intézet megbízásából készítette, ám csakhamar emigrálnia kellett, mert művei miatt végleg eltiltották minden kutatási és publikálási lehetőségtől.³⁶

A legnagyobb visszhangot László-Bencsik Sándor munkája váltotta ki, még színdarab is készült belőle. Ennek legfőbb oka az lehetett, hogy a hivatalos beszédmódban kiemelt szerepe volt a szocialista brigádoknak, így annak is, hogy a brigádokról lásson napvilágot kötet.³⁷ Az ő kötete a munkásosztály vezető szerepének érvényesülését nem kérdőjelezte meg, belülről bírálta a rendszert: vannak még problémák, de mindenki szocialista emberré formálható. A brigád 14 tagjáról külön fejezetekbe szerkesztve olvashatunk portrékat.³⁸

Moldova kötete szociográfia, riportgyűjtemény és elbeszélések keveréke, melyben az 1950-es évek hősi időszak, a bányászok élete mindennapos heroikus küzdelem. Kötete szépíró műve, így elsősorban nem statisztikákon alapul. Egyedi életpályákat ábrázol,

³² Kemény, 1990.

³³ Moldova, 1971.

³⁴ László-Bencsik, 1973.

³⁵ Neumann, 1992: 282.

³⁶ Tóth, 2005: 85.

³⁷ Uo. 86.

³⁸ Uo. 87.

sztorikkal fűszerezve.³⁹ Szintén inkább irodalom, mint szociográfia Csalog Zsolt *A tengert akartam látni* című kötete, melyben egy-egy munkás szerkesztett életútbeszéléseit is olvashatjuk.⁴⁰ Egyikük élményanyaga az alkoholizmusa köré szerveződik, másikuknak nagy vágya az, hogy eljusson a tengerhez.⁴¹

Berkovits György *Világváros határában* című művét dokumentumszociográfiának nevezi, célja a tények rögzítése.⁴² A Kádár-korban kiemelt kérdésekről, a napi ingázó, korabeli szóhasználattal bejáró munkásokról szól. A műve negyvennégy Budapest környéki települést mutatott be. Azért ezeket, mert a magyar munkásság nagy többsége falusi lakos volt. Ekkor ugyan már nem voltak megbélyegezve kétlakiként, mint az 1950-es években, de életkörülményeik nagyon nehezek voltak: napi több órát utaztak munkahelyeikre, ágyrajáróként, albérlőként éltek, majd gyakran engedély nélkül építkeztek.⁴³

A *Darabbér*-ben Haraszti azt elemezte, hogy megvalósul-e és ha igen, hogyan a munkásosztály vezető szerepe. Azt ábrázolta, amit tapasztalt a gyárban, ez a valóság az ideológia ellentétje volt: ezért nem jelenhetett meg a könyve, ezért indult ellene eljárás. A gyárban azt tapasztalta, hogy a munkásokat kizsákmányolják. A szocialista időszakban sztrájk nem létezett, azonban a gyári munkások, elsősorban a magasabb fizetés eléréséért különféle taktikákat fejlesztettek ki a darabbéres rendszerben: a mennyiség növelése a minőség rovására ment és a munka lassításával vagy gyorsításával alkupozációba kényszeríthették főnökeiket.⁴⁴ A sztahanovizmushoz, illetve a darabbérézéshez kapcsolódó teljesítménytaktikának fő része volt a munkások törekvése a magas teljesítményszázalékok, és így a magasabb bérek elérésére. Az, hogy ezért esetenként figyelmen kívül hagyták a minőségi követelményeket egyenes következménye volt a mennyiségi hajszának.

„Érdekelt a teljesítménybér” – ez a kézirat első mondata.⁴⁵ Mi a darabbér és mi a teljesítménybér? A munka egységre van lebontva, egy egység teljesítéséért jár meghatározott bér, ez a darabbér. A teljesítménybér pedig a darabbér és az elkészített mennyiség szorzata. „mindenki annyit keres, amennyit termel” – összegezte Harasztinak a főnöke a legfontosabb tudnivalót.⁴⁶

Haraszti rögtön írt a teljesítménybér ellentmondásosságáról is. A hivatalos beszédmódban a munkateljesítménnyel kapcsolatban az volt a jelszó, hogy „mindenkinek

³⁹ Alexa, 1972: 25.

⁴⁰ Csalog, 1981: 275–423.

⁴¹ Tóth, 2005: 88.

⁴² Berkovits, 1976.

⁴³ Gombár, 1976: 106.

⁴⁴ Héthy–Makó, 1972.

⁴⁵ Haraszti, 1989: 7.

⁴⁶ Uo. 13.

képességei szerint, mindenkinek munkája szerint”.⁴⁷ De ez a gyakorlatban nem valósulhatott meg, több okból. Egyrészt, a darabbérezés, mint munkaszervezési rendszer tényleg a kapitalista államokban született meg. Az Egyesült Államokban a taylorizmus,⁴⁸ Franciaországban a Bedeaux-rendszer (ezt a magyar munkások csak „Bedó”-ként emlegették) megelőzte a szovjet sztahanovista rendszert.⁴⁹ Tehát egy olyan munkaszervezési módszer volt, mely a munkások teljesítményének növelését ösztönözte. A központilag irányított tervgazdaságban, a nem folyamatos és egyenletes anyagellátási körülmények között a munkások teljesítménye ingadozott és ez nem attól függött, hogy ők maguk lusták vagy szorgalmasak lettek volna. Haraszti Miklós a munkakörülményeket is elemezte művében. „*Milyen is vajon teljesítménybéres munkásnak lenni?*” – volt az alapkérdése.⁵⁰

Haraszti Miklós megismerteti olvasóit a munkásokkal és a munkakörülményekkel: nyolc marós dolgozik, két gépen, két műszakban. A gépek, amelyeken dolgoznak, 20-25 évesek, szerepel rajtuk az eredeti Weiss Manfréd és Rákosi Művek Csepel felirat is.⁵¹ A munkásoknak egész nap lépcsőzni kell a két gép között, mert azok dobogókon állnak.⁵² Haraszti ír a munka közbeni érzéseiről is: „*hideg elkeseredéssel, remegő gyomorral próbálom utolérni magam egy csomó olyan dolog nyomása alatt, ami a munkán innen és túl van*”.⁵³ Az kiderül a kéziratból, melyek azok a munkakörülmények, melyek nyomasztják a szerzőt.

A gyári társadalom a lent és fent világa. Ebben az értelmezési keretben a lent a műhely, a munkásoké a terep, a fent az iroda, a fehérgallérosok, a főnökök területe. Már a kézirat elején kiderül, hogy a művezető arcára elutasító unalom ülne ki, ha nem a géppel kapcsolatban kérdezi a munkás, hanem magáról vagy a pénzéről szeretne beszélni.⁵⁴

A betanítás időszakát is megismerhetjük. Ekkor Haraszti még órabérben dolgozott egy hónapig.⁵⁵ Az órabér azért előnyösebb a teljesítménybérrel szemben, mert a fizetés független a legyártott darabszámtól, a munkaidő hossza számít. A Harasztit betanító munkás úgy jellemzi a kétgépes rendszert: „*olyan ez, mintha egy igazgatónak egyszerre kéne dirigálni a gyárat és egy kuplerájt. [...] Csak egy kicsit veszélyesebb és nem fizetik olyan jól*”.⁵⁶ *Milyen a marógép? Forgácsológép a szó szoros értelmében, tépi, üti hasogatja az anyagot, köpi a forró*

⁴⁷ Haraszti, 1989: 7.

⁴⁸ Taylor, 1983.

⁴⁹ Horváth–Majtényi–Tóth, 1997.

⁵⁰ Haraszti, 1989: 7.

⁵¹ Uo. 9.

⁵² Uo. 10.

⁵³ Uo. 9.

⁵⁴ Uo. 10.

⁵⁵ Uo. 13.

⁵⁶ Uo. 11.

fémcszilánkok”.⁵⁷ A szériák viszont nem nagyok, egy műveletből ritkán kellett 50-nél, 100-nál többet megcsinálni.⁵⁸

„A béralkunak jó esetben egy folyamatnak kellene lennie, de gyakorlatilag nincs tárgyalás a munkás és a főnök között, hanem a főnök kinyilatkoztat, a munkás elfogadja, amit ő mond, vagy továbbáll más munkahelyre. Azonban a termelés körülményei között hasonló munkáért más gyárban is hasonló nagyságrendű fizetést lehet kapni. Mondjuk legyen nyolc forint [az órabér], később persze emelhetünk” – írja.⁵⁹ A gyárban a legjobb szakmunkások 10 Ft órabérért dolgoznak.

Haraszti munkatársai is megelevenednek a mű lapjain, még ha villanásnyi portrék erejéig. A fiatal esztorgályos, aki nemrég megkapta a katonai behívóját, éppen lazít.⁶⁰ A marós, aki betanítja, örül ennek, mert egy hónapig órabért kap és a közös termelés után darabbért is.⁶¹ Az őt betanító munkás nemcsak Haraszti betanításával foglalkozik, ami a feladata lenne, hanem közben egy másik gépen dolgozik, miközben Harasztit dolgoztatja. Haraszti szerint ennek enyhe zsarolásjellege van: akkor hajlandó őt tanítani, ha ebbe a munkamegosztásba belemegy. Ennek az az értelme, hogy a betanító munkás így többet tud keresni.⁶² A Harasztit betanító munkás azokra néz fel, akik élelmesek, de ő maga akkor is ideges és elvörösödik, ha munkaidő vége előtt szeretne elmenni.⁶³ A betanító hónap végén Haraszti főnöke jelzi, ha ezentúl problémája van, a beállítókhoz forduljon, de hozzáteszi azt is, nem biztos, hogy rá fognak érni, mert hívják ide is, oda is őket.⁶⁴

A csalásokról, stiklikről is ír Haraszti: az egyik az ún. zsugázás. Ez azt jelenti, hogy a munkásnak odaadja valaki a kártyáját, ő munkaidő vége előtt elmegy és a munkatárs bélyegezteti le neki, amikor az a munkaidő végén távozik.⁶⁵ A beállítók kiemelt munkások, órabért kapnak. Feladatuk a gép előkészítése, a folyamatos munka biztosítása.⁶⁶ A beállító, akitől Haraszti segítséget kér, arrogáns módon válaszol neki és a meóssal is összevet.⁶⁷ Később is csak lassan, ráérősen segít neki, belemélyed a művelettervbe, amit fejből tud: neki nem sürgős, ő órabéres, míg Harasztinak minden perc kiesés, pénzveszteség.⁶⁸ Gyakran kell segítséget kérni a munkafolyamat során a beállítóktól: elromlott a készülék, elavult a rajz, segédanyagok kellenek, de Haraszti mindig megbánja, ha a beállítókhoz

⁵⁷ Uo. 11.

⁵⁸ Uo. 12.

⁵⁹ Uo. 14.

⁶⁰ Uo. 14.

⁶¹ Uo. 15.

⁶² Uo. 15.

⁶³ Uo. 15.

⁶⁴ Uo. 16.

⁶⁵ Uo. 15.

⁶⁶ Uo. 17.

⁶⁷ Uo. 18.

⁶⁸ Uo. 18.

fordul. A fiatal esztergályos szomszédja szerint inkább hátramosztítóknak kellene őket nevezni.⁶⁹ A beállítókat a főnökök haverjaiként ábrázolja. Ha egy beállító távol van, mert éppen népi ülnökösködik, akkor is kapja a fizetését. A beállítók gyakran járnak értekezletekre, és alig láthatóak délutáni műszakban, ugyanis a délutáni műszak nem népszerű, főként a családostok körében.⁷⁰ A meósok egy kalitkaszerű helyiségben tartózkodnak, ők főzik egész nap a kávé, két forintért. Haraszti váltótársa szabolcsi származású, háromgyerekes munkás, a délutáni műszak kezdete előtt, már egy órával korábban a gyárban van, hogy „*a maga állbatatos, lassú módján minden szükségeset beszerezzen magának aznapra*”.⁷¹ Pest környékén lakó, ingázó munkás volt, naponta 3 órát utazott oda-vissza.

A munka eredményessége Haraszti szerint nem a „*kész munkadarabok csillogó balma, a fáradtság, a kiszáradt száj, a remegő gyomor*”, hanem a percek értéke: „*darabszámmá alakították át a perceimet, darabbérré az eredményességemet*”.⁷² Az elszámolópapíron a munkautalvány felirat szerepel, ezt a munkások egymás között pénznek hívják.⁷³ Haraszti otthon utánaszámol a darabbérnek, de nehezen megy neki: a fizikai fáradtságtól remeg a keze.⁷⁴ Amikor a gépnél méri, mennyi idő alatt végez egy szériával, azt tapasztalja, bármennyire is igyekszik, tíz munkafajtából csak kettőnél éri el a teljesítésre vonatkozó hivatalos időt.⁷⁵ Számításainak eredménye, hogyha a munkás megállás nélkül dolgozik nyolc órán át, még mosdóba sem megy, akkor is kevesebbet keres teljesítménybérben, mint órabérben.⁷⁶ A normaidő tehát teljesíthetetlen, mert leállni nem lehet, a technológiai utasítást pedig képtelenség betartani.⁷⁷ A munkások számára egyetlen számítás fontos: hányat kell egy munkadarabból elkészíteni, hogy az aznapi fizetés meglegyen?⁷⁸ Tehát a norma csak úgy teljesíthető, ha a munkás csal: például úgy, hogy a „*technológia megadta sebességeknél gyorsabban*” működteti a gépet.⁷⁹ A normacsálást a munkások rablásnak nevezik.⁸⁰ Harasztit a módszerre egy munkástársa tanítja meg: „*ha magadtól nem jössz rá, hogyan kell keresni, nem fogják a zsebedbe dugni a hiányzó százasokat*” – mondta neki.⁸¹ A módszer, amit tanított neki: emelje fel a vágósebességet és

⁶⁹ Uo. 19.

⁷⁰ Uo. 20.

⁷¹ Uo. 21.

⁷² Uo. 22.

⁷³ Uo. 22.

⁷⁴ Uo. 23.

⁷⁵ Uo. 24.

⁷⁶ Uo. 26.

⁷⁷ Uo. 27.

⁷⁸ Uo. 28.

⁷⁹ Uo. 33.

⁸⁰ Uo. 34.

⁸¹ Uo. 35.

adjon kakaót az előtolásra, de arányosan, hogy a gép fel ne robbanjon.⁸² Az első kísérlete tárcsatöréssel végződik. Akik jóban vannak a műhelyben, biztatják egymást rablás közben.⁸³ A munkások jó melónak azt tartják, amelynek végzése közben lehet rabolni.⁸⁴ A művezető, a normás, technológus feladata az előírások betartatása, ezért csak óvatosan lehet rabolni.⁸⁵ A rablás kényszere folyamatosan idegességet szül, a munkás egy túlfeszített lelkiállapotban dolgozik.⁸⁶ Ha rabolható munkája van, akkor viszont azt kívánja, hogy „*ne jusson eszembe semmi, ami elterelhetné a figyelmemet, hogy ne legyek éhes, szomjas*”.⁸⁷ Persze kapott rossznak számító munkát is a munkás, ami nem rabolható, amit szintén el kellett végeznie, ez volt az ára rabolható munkáknak.⁸⁸ Az eredményes munkavégzés feltételének azt tartotta Haraszti, ha géppé válva dolgozott, akárcsak munkástársai: „*mintha valami áthatolhatatlan maszk hullana az arcukra, pillantásuk minden munkafolyamatánál egyformán homályos, ugyanakkor tévedhetetlenül résen levő*”.⁸⁹ A darabbérpártiak, akik nagyot tudnak rabolni a gépen, úgy vélik, hogy a darabbéres elszámolásnál az ő kezükben van a kezdeményezés lehetősége.⁹⁰

Munkatársa, akit M.-ként emleget Haraszti, mégis bravúrosan tud rabolni: „*nagy, nebész darabokat fel sem csavaroz az asztalra, csak ráteszi és az előre beállított ütközőkből nyomja testsúlyával, miközben az asztal mozog, a kések sívítanak*”.⁹¹ Aki nyugdíj előtt áll, mint L. bácsi, annak már adnak könnyebb munkát a gyárban: neki csak egyfajta munkát kell végeznie, a fogaskerékhez közmarását.⁹²

Haraszti művében leír egy munkahelyi balesetet is: karácsony táján egy munkásnak lemetélte a gép az ujjait. A baleset után a művezető röpgyűlést tartott, figyelmeztetve arra a dolgozókat, hogy technológiai utasításokat tartsák be, elkerülendő a jövőben hasonló eseteket. Haraszti kiemelte, hogy a munka ugyanúgy folytatódott, mint előtte, balesetveszélyesen.⁹³

A gyár termékei a gazdasági reform bevezetése után eladhatatlannak bizonyultak. Ez a világ már nem a falu gépesítésének romantikájáról szólt, át kellett alakítani a

⁸² Uo. 35.

⁸³ Uo. 36.

⁸⁴ Uo. 37.

⁸⁵ Uo. 37.

⁸⁶ Uo. 39.

⁸⁷ Uo. 43.

⁸⁸ Uo. 43.

⁸⁹ Uo. 43.

⁹⁰ Uo. 50.

⁹¹ Uo. 39.

⁹² Uo. 40.

⁹³ Uo. 40–41.

gyártmányösszetételt. Ekkor sok munkás otthagya a gyárat, helyükre falusiak jöttek.⁹⁴ A munkások egymás között a futballról, a sörről, a motorról, a házról és a tévéről beszélnek.⁹⁵

Haraszti Miklós írt a szocialista brigádokról is. Magyarországon, szovjet példa nyomán 1958-tól volt a munkaverseny-mozgalom formája a szocialista brigád, az egyéni versengés helyett. Ez a váltás része volt annak a diskurzusnak is, amelyben a Kádár-rendszer szembeállította magát a Rákosi rendszerrel, és normatív alapon jobbnak ábrázolta magát annál. Ennek kulcsszavai voltak: jobb életszínvonal, nincsenek padláslesöprések, a munkaversenyben nem sztárolnak egyes munkásokat. A szocialista brigádok létrehozása kötelesség volt, és az adott munkahelytől függött, valódi közösségek jöttek-e létre vagy kényszerszerveződések.

Haraszti Miklós fogalmazta meg a legmarkánsabban, hogy e közösségekből hiányoztak a demokratikus értékek, az önszerveződés: nem a tagok döntöttek a vezető személyéről és a fontos, a csoportot érintő kérdésekről:

„Én is értesültem arról, hogy a Május 1. brigád tagja vagyok (hogy kik a tagjai, máig sem tudom biztosan) [...] A brigádokat a művezető állította össze, az értekezleten a szakszervezeti titkár ismertette a beosztást. [...] Mindnyájan versenyezzünk a saját kontónkra, s néha megtudhatjuk, szerencsés lett-e az a brigád, amelybe tartozunk. A munkaverseny tehát nem sok vizet szavaz, »nekik is kell játszani valamivel« – mondja valaki.”⁹⁶

Haraszti ír a munkások nyelvhasználatáról is: az ők jelenti a „munkavezetést, az utasítást adókat, a döntéshozókat, a munkaadókat, a bérfizetőket, az irányítás látótávollban is messze levő embereit és azok embereit”.⁹⁷ Haraszti hangsúlyozta, hogy a munkások önmagukra nem használták a „mi”-t, annak ellenére, hogy a gyári újság, a vezetők gyakran írták és mondják.⁹⁸ Fontos a „mi” használatának mellőzése egy olyan időszakban, amikor a közösség, a közösségi ember állt a hivatalos diskurzusok középpontjában. Haraszti ír arról is, hogy a médiában gyakran vitatkoztak arról, ki a munkás, és a hivatalos beszédmódban a munkásfogalom kiterjesztése a cél akkor is, ha egyetemisták nem is látnak gyári munkást.⁹⁹

⁹⁴ Uo. 53.

⁹⁵ Uo. 54.

⁹⁶ Uo. 56–57.

⁹⁷ Uo. 60.

⁹⁸ Uo. 61.

⁹⁹ Uo. 62.

Az irodisták munkásokhoz való viszonyulásáról is plasztikus képet kaphatunk: a bérelszámoló elküldi a munkást, ha úgy véli, rosszkor jött, a gyári újságírónak arról kel beszélnie, amit ő megmond.¹⁰⁰ Az irodákban rotyogó kávéfőzőket pedig a hatalomból való korlátozott részesedés szimbólumának tartotta.¹⁰¹ A meóst úgy jelenítette meg, mint aki „szélid lélek, ősz baja, rózsás arca van, gyermekien szerelmes a saját tolómérőjébe. [...] Hosszú történeteket mesél katonamúltjáról”, miközben a gép mellett ácsorog.¹⁰² És elsőre sose engedi menni a szériát, az a trükkje, csak másodjára.¹⁰³ A meósok egy része leszázalékolt, kiöregedett munkás.¹⁰⁴

A művezetőkről két szélsőséges véleményt oszt meg a szerző: az egyik szerint ők a császárok, akiknek minden a kezükben van, a másik nézőpont, hogy munkájukat egy szakmunkás is el tudná mellékesen végezni, különleges tudás nem kell hozzá.¹⁰⁵ A művezető a munkát és az embereket is szervezi, véleményt ír a munkásokról, büntet és jutalmaz. Az egyik művezető bemutatkozó beszédében azt mondta: „emberek, az ember két dolgot nem választhat meg az életében: az édesanyját és a vezetőjét”.¹⁰⁶ A főművezető: „fiatalos, jó frizurájú, alacsony, ezüsthaga leronlja ugyan a mosolyát”.¹⁰⁷ A művezető, akit mindenki kedvel: Gyuri bácsi, nyáron is kék svájcisapkát hord, maga ül a targoncára. Akit nem kedvelnek Kázmér gúnynevet adtak neki, mindig barna köpenyben jár., mindenkivel magázódik és nem szereti bepiszkolni a kezét.¹⁰⁸ A műhely bolondjának tartották azt a cigány segédmunkást, aki jelentkezett önként a pártba.¹⁰⁹

A meósok étkezési szokásairól az derül ki, hogy tojást, kolbászt, lecsót főznek a rezsón, alapanyagaikat otthonról hozzák. A munkások csak reggeliszünetben esznek, állva, a szerszámszekrényük mellett vagy a ládák szélén ülve, és nem nézik jó szemmel a meósok főzőcskéjét.¹¹⁰

A szakszervezetet úgy jeleníti meg művében, mint amely nem a munkások érdekképviselői szerve: a titkár személyére a főművezető tesz javaslatot, így ellenjelöltet állítani nem lehet, az a főművezető kihívása lenne.¹¹¹ A szakszervezetis önállóan nem mert dönteni a problémákban, mindennel a főművezetőhöz megy, aztán visszatér azzal, hogy

¹⁰⁰ Uo. 64.

¹⁰¹ Uo. 66.

¹⁰² Uo. 70.

¹⁰³ Uo. 69.

¹⁰⁴ Uo. 73.

¹⁰⁵ Uo. 75.

¹⁰⁶ Uo. 76.

¹⁰⁷ Uo. 77.

¹⁰⁸ Uo. 79.

¹⁰⁹ Uo. 65.

¹¹⁰ Uo. 71.

¹¹¹ Uo. 82.

a kollektívban (kollektív szerződés) megmutatta neki a főművezető, miért nem lehet megoldani az adott kérdést.¹¹² Termelési értekezletek előtt ő egyeztet a kíváncsós felszólalásokat a munkásokkal, saját felszólalásait pedig a főművezetővel egyeztet.¹¹³

A szakszervezeti titkárt pipogya, kiszolgáltatott alaknak tartják a munkások, aki sztrájk esetén sem állna ki mellettük.¹¹⁴ A szerző külön fejezetben ír a kollektív szerződésről, a pótbérről és a kétgépes munkarendszerről is. A munkáslétről pedig azt írja Haraszti, hogy az érzések és gondolatok között megszűnik az azonosság,¹¹⁵ „*ha kinyitják a csarnok nagy oldalajtáját és bedübörög a nagy anyagszállító vontató, akkor tudom [...] hogy fázom a huzatban, de nem érzem, hogy fázom*”.¹¹⁶

A váltótársa csendesen, szívósan küszködik a rendszerrel. Szakmája nincs, máshova elmenni nem tud, nem fiatal, nemrég hagyta abba a paraszti munkát. Házat épít már sok éve, az építkezés elhúzódik.¹¹⁷ A gyár vezetőit csak a gyári újságból ismerik a dolgozók. A vezető tisztségviselőknél az sem egyértelmű, kinek mi a feladatköre a munkások számára, hiába jellemzi a gyárat nagy családként az újság.¹¹⁸ A normásokkal ritkán találkoznak, ha jönnek, az rosszat jelent, mert akkor a darabbér emelése a cél, azért mérik fel a gépeket, vagy próbálnak ki új készüléket.¹¹⁹ Haraszti ír arról is, hogy az 1968-ban bevezetett szabad szombat a munkások többségének nem a pihenést jelenti: akkor mennek be a gyárba túlórázni.¹²⁰

A szerző külön fejezetben foglalkozik a fusizással.¹²¹ Mi a fusi? Bezsenyi Tamás definíciója szerint: „*a dolgozónak a hivatalos munkaideje alatt, illetve azon túl végzett munkája, és az így előállított termék, amely saját, családi vagy baráti használatra készült*”.¹²² Haraszti fusizói öncélúan fusiztak: kulcstartót, virágcserep alátétet, sőtartót is készítettek.¹²³ A fusizást meghatározta az, mit lehet csinálni a gyári munkakörülmények között. A munkások pedig ebben együttműködnek, nem konkurálnak egymással.¹²⁴ Haraszti például megcsinálja szomszédjának a fusihoz szükséges marást, aki cserébe alátétet esztergál neki.¹²⁵

¹¹² Uo. 82.

¹¹³ Uo. 83.

¹¹⁴ Uo. 83.

¹¹⁵ Uo. 100.

¹¹⁶ Uo. 100.

¹¹⁷ Uo. 105.

¹¹⁸ Uo. 108.

¹¹⁹ Uo. 113.

¹²⁰ Uo. 124.

¹²¹ A fusizásról részletesen lásd Bezsenyi, 2012.

¹²² Uo. 39.

¹²³ Haraszti, 1989: 129.

¹²⁴ Uo. 131.

¹²⁵ Uo. 132.

A mű utolsó sorai reménytelenséget árasztanak és azt, hogy a munkások nem óhajtanak megfelelni a művezetőnek, nem érzik szívügyüknek a gyárat, nem véletlenül: „*Látjuk a közeledő művezetőt, minket keres, már a járása is szemrehányó. Nem mozdulunk, amíg ide nem ér. A munkánk megvár. Senki nem végzi el helyettünk*”.¹²⁶

Haraszti perének közvetlen politikai előzménye, hogy az SZKP 1971 decemberében az értelmiség semlegesítéséről hozott határozatot, mely nem lett eredményes. 1973. szeptember 11-én jelent meg Alexandr Szolzsenyicinnek a norvég parlamenthez írott levele, amelyben az ismert orosz disszidenst, Andrej Dmitrijevic Szaharovot, Nobel-békedíjra javasolta.¹²⁷ Magyarországon közvetlenül a filozófusok pere előzte meg Haraszti Miklós perét, amely „csak” politikai eljárás volt ugyan, de az érintetteket kirúgták kutatói állásukból, és diszkriminálták.¹²⁸

Az izgatás, mint vád Haraszti Miklós pere előtt inkább a március 15-i megemlékezésekhez kötődött. A Kádár-korszak nem tűrte a spontán gyűléseket, ezért azok ellen, akik a hivatalos ünnepségeken túl tartottak megemlékezést, többször is izgatás vádjával indítottak eljárást. A hatalom egy idő után annyira tartott a március 15-i saját kezdeményezésű diákmegemlékezésektől, hogy kitalálták a Forradalmi Ifjúsági Napokat. Ez azt jelentette, hogy március 15-től március 21-ig iskolán belüli programsorozatokon kellett a diákoknak részt venni, így az utcán nem emlékezhettek meg. Ennek ideológiai háttere 1848 forradalmi tavaszának és a Tanácsköztársaság kikiáltásának március 21-i évfordulójának összekötése volt. A hatalom több okból is tartott március 15-től. Egyrészt nemzeti ünnep volt, nem a kor beszédmódjának megfelelő internacionalista esemény, másrészt az 1956-os forradalom is az 1848-as forradalom jelszavaival indult.

1969. március 15-én Szirmay Tamás és társai spontán megemlékeztek Bauer Sándorról a Múzeumkertben és az 1848-as forradalomról is. Bauer Sándor volt az, aki tiltakozásul Csehszlovákia szovjet megszállása ellen 1969. január 20-án benzinnel lelocsolta és felgyújtotta magát Budapesten a Múzeumkertben.¹²⁹ Szirmayék a Hány-borozóban Kossuth-nótákat énekeltek, március 22-én pedig a Parlament előtti Kossuth-szobrot koszorúzták meg. Mindez már izgatás volt a hatalom szemében: a társaság tagjait letöltendő börtönbüntetésre ítélték.¹³⁰ Akárcsak Szalay Miklós és társai, akik többször

¹²⁶ Uo. 146.

¹²⁷ Csizmadia, 1995: I. 70.

¹²⁸ Ennek során a Lukács-iskolához tartozó filozófusokat és szociológusokat részben munkahelyükről, részben az országból távolították el (Heller Ágnes, Hegedűs Andrást, Márkus Máriát, Márkus Györgyöt, Vajda Mihályt, Kis Jánost, Bence Györgyöt). Ennek történetét részletesen lásd Dérer–Vajda, 1989.

¹²⁹ Bauer Sándor történetét részletesen lásd Murai–Tóth, 2018: 201–220.

¹³⁰ Szirmay Tamást 3 év 6 hónap, Babay Lászlót 2 év, Joó Istvánt 1 év 8 hónap, Tóth Zoltánt 1 év 6 hónap, Kovács Ferencet 10 hónap szigorított börtönben végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték. Ungváry, 2006.

március 15-én 1848-as dalokat és a Himnuszt énekelték és felvonultak a Petőfi szobortól a Bem téren és a Batthyány téren át a Lánchídig.¹³¹ Az elítéltek másodrendű állampolgárok lettek az egész Kádár-korszakban: nem végezhettek egyetemet, nem kaphattak képességüknek megfelelő munkát. Március 15-én pedig jelentkezni kellett a rendőrségen még két éven át reggel 6-kor egy napi hideg élelemmel.¹³² Nagy Gáspár költő úgy ábrázolta, hogy Szalayék pere volt az, amely lebontotta a nyugati médiában a legvidámabb barakk képét.¹³³

¹³¹ „Izgatás büntette miatt Szalay Miklóst húsz hónap, Ulveczky Gábort tíz hónap, Grillmayer Józsefet huszonkét hónap, Murgács Gábor Bélát tizenkét hónap, Kalászi Györgyöt nyolc hónap, Zaboránszky Pétert hat hónap fegyházban letöltendő börtönbüntetésre ítélte a bíróság. Bíró Józsefet kilenc hónap, Ferencz Gábort hét hónap szabadságvesztésre ítélték, amit háromévi próbaidőre felfüggesztettek”. Ungváry, 2006.

¹³² Részletesebben lásd Pannonhalma, 1974.

¹³³ Nagy, é. n.

V. Haraszti Miklós útja a Darabbér perig és a mű keletkezési körülményei

Haraszti Miklós 1945-ben született Jeruzsálemben, édesapja órás, édesanyja a Hungarofilmnél tisztviselő volt. 2005-ben így emlékezett vissza gyermekkorára:

„Apám budapesti volt, 1939-ben, lényegében a munkaszolgálatos behívás elől ment el; édesanyám munkácsi volt, egy cseh somer csoporttal alijázott 1941-ben. Kint találkoztak és házasodtak össze. Ott születtem 1945-ben. Családom az 1948-ban visszajött 20-25 család egyike volt. A visszatérést apám szorgalmazta, vegyes okokból: a kinti sikertelenségek hatására is, meg kommunista és magyar érzületből is, meg persze hajtotta a honvágy is, a fiatalsága helyszíne iránti nosztalgia. Szüleim ekkor azt szerették volna, hogy a hébert felejtsem el. E céljuk négyéves koromra teljesült. Ami őket illeti, 1949 táján már boldogok lehettek, hogy nem számítottak brit kémnek. Habár a kommunizmusban mélyen hívő emberek voltak, semmilyen pártkarriert nem futottak be, az apám egyszerű órás-mester maradt.[...] Saját magam nem tudtam, hogy zsidó vagyok, ezt csak tízenévesen tudtam meg – másoktól. Kórházban feküdtem, ki kicsodát játszottunk, s rákérdeztek a vallásomra. Mire – az igazságnak egyébként tökéletesen megfelelően – közöltem, hogy nekünk nincs vallásunk. Abba, szóval te zsidó vagy – volt a válasz.”¹³⁴

A gimnáziumi éveiben kezdett el verseket írni, 1964-ben érettségizett a budapesti Radnóti Miklós Gimnáziumban, utána egy évig képesítés nélküli nevelőként dolgozott Pakson és Dunaföldváron. 1965-ben felvételt nyert az ELTE Bölcsészettudományi Kar magyar-filozófia szakára. 1966-ban politikai magatartása miatt az egyetemről fegyelmi úton két félévre kizárták, egyetemi tanulmányait befejezte, záróvizsgát nem tehetett.¹³⁵ A Gerilla együttesnek szövegeket írt, ő fordította le a 16 tonna című dalt is. Az együttes baloldalisága a nyugati ellenkultúra hatása alatt állt, elleneztek a vietnami háborút és általában minden hatalmat.¹³⁶ Nagy hatással volt rá az 1968-as prágai tavasz, Dubceknek szurkolt és a csehszlovák reformmozgalom fegyveres elfojtása után fordult az emberi jogok felé.¹³⁷ Foglalkozása író volt, a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának tagja 1971. június 1-től. Orosz, angol és német nyelveken már ekkor beszélt.¹³⁸

¹³⁴ Szegő, 2005.

¹³⁵ BFL, XXV.4.a. 3281/1973. 20. Elsőfokú ítélet (B. XII.3281/1973. 11. szám.), 1974. január 11.

¹³⁶ Szegő, 2005.

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 36–37. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról (34-Bü.310/4.), 1973. május 22. (Végső Gyula rendőr őrnagy)

Haraszti Miklós az állambiztonság látókörébe korábban, az ún. maoista „összeesküvés-ként” aposztrofált mozgalom miatt került, mely az 1968-as mozgalmak magyarországi hatásaként jött létre és balról bírálta a Kádár-rendszert.¹³⁹ Őt magát nem ítélték el az ún. maoista perben. Haraszti Miklóst e mozgalom kapcsán 1967. október 6. és 1968. január 6. között rendőri felügyelet alá helyezték, ezért kellett 1970-ben, már szigorló hallgatóként otthagynia az egyetemet. Felhozták ellene, hogy költő barátaival olvasó esteken „heveskedtek” a bölcsészek 1969-es kari gyűlésén, mely Haraszti szerint az 1968-as diákmozgalmak magyarországi visszhangjaként kis „demokratikus robbanást” jelentett.¹⁴⁰

Az *Új Írás* 1969. decemberi számában megjelent, *Che hibái* című versét a Népszabadság kritikusa, Hajdú Ráfis támadta meg.¹⁴¹ 1970-ben izgatás miatt szándékoztak ellene eljárást indítani, de a nyomozást 1970. június 12-én megszüntették. A nyomozást azért indították, mert 1970. április 16-án Haraszti Miklós Kovács Mária lakásán „korunk forradalmiságáról” tartott előadást, ebben a Szovjetunióról szólva kijelentette, hogy a szovjetek (tanácsok) bürokratikus szervezetekké váltak, nem a dolgozók érdekeit képviselik. Hangot adott annak a véleményének is, hogy a népi demokratikus országokban kialakult egy vezető réteg, a párt a gazdasági és állami apparátusából, amelynek érdeke elvált a munkásosztály érdekeitől. A csehszlovákiai bevonulás kapcsán pedig Haraszti a Varsói Szerződés tagállamait festette le kétszínűként, és azt sem rejtette véka alá, hogy nem híve az új gazdasági mechanizmusnak. A hatóságok ezeket a szavait értékelték izgatásként, de ekkor még nem emeltek vádat ellene. Fiatal korára tekintettel mindössze csak figyelmeztetésben részesült és ismét rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték 1970. július 9. és 1971. május 14. között.¹⁴² E felügyelet szabályainak megszegése miatt a XVIII. kerületi Rendőrkapitányság 25 nap elzárással sújtotta, melyet 1971. február 12. és március 8. között töltött.¹⁴³

Haraszti 1971. július 14-én kötött szerződést a Magvető Kiadóval „Gyári riportok” munkacímű kötet megírására, 1971. december 31-i leadási határidővel.¹⁴⁴ Haraszti szerint Kardos György, a kiadó nagyhatalmú igazgatója a feladatot bizonyítási lehetőségként kínálta fel neki, hogy megmutassa, képes arra, hogy a Kádár-rendszer hivatalos elvárásainak

¹³⁹ Részletesebben lásd Murai–Tóth, 2018: 117–132. Irodalmi feldolgozására lásd Dalos, 1989.

¹⁴⁰ Dénes, 2008.

¹⁴¹ Haraszti Miklósnak több verse is jelent meg, többek között az *Első ének* című kötetben. Lásd Mezey, 1968; Hajdú, 1970; Haraszti, 1970a; Hajdú, 1970b.

¹⁴² ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 15–16. BM Vizsgálati osztály határozata a nyomozás megszüntetéséről (34-BÜ. 306/44/1970). Budapest, 1970. június 12. (Dési János rendőr alezredes)

¹⁴³ BFL, XXV.4.a. 3281/1973. 5. Elsőfokú ítélet (XII.3281/1973.11. szám), 1974. január 11.

¹⁴⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 171. Szerződés eredeti írói mű kiadására.

megfelelően ábrázolja a munkásokat.¹⁴⁵ Ugyanis Haraszti családja nem volt rendszerellenes, ő maga balról támadta a kádárizmust. Egyetemista barátaival véd- és dacszövetségben volt, Dalos Györggyel gyermekkoruk óta jó barátok voltak.¹⁴⁶ Arra vonatkozóan írásos forrás nem áll rendelkezésünkre, hogyan, milyen körülmények között kötötték meg a szerződést.

Haraszti terve szerint a munkásosztály fogalmáról az elmúlt évtizedben folytatott termékeny, elsősorban elméleti vitát gazdagítaná műve a konkrét, személyes tapasztalatokon alapuló megközelítéssel.¹⁴⁷ 1970. október 7-től helyezkedett el a GANZ–MÁVAG galvanizáló üzemében,¹⁴⁸ innen ment 1970. november 30-án a Vörös Csillag Traktorgyárba, ahol marósként dolgozott 1971. június 3-ig.¹⁴⁹ Benyomásait és gyári tapasztalatait a munkadarabokat kísérő zsírpapírra, a füle mögött tartott ceruzával jegyezte fel.¹⁵⁰

Motivációi kapcsán hangsúlyozta, hogy nem kényszerből lett munkás. A gyár kiválasztását azzal indokolta, hogy „*csak két villamosmegállónyra volt pestlőrinci lakásomtól, és nagy munkacsarnokban, sok ember között kínált tapasztalatokat*”.¹⁵¹ A kéziratot 1973. január 2-án adta át a kiadónak, amit a Magvető 1973. március 12-i keltezésű válaszában kiadhatatlannak minősített, megjelentetését elutasította. Azonban a *Szociológia* folyóirat részleteket szeretett volna közölni a kéziratból, ezzel az elutasítás ellenére is legitimálta volna, ha ez a terv megvalósul.¹⁵² A szerző 1972 végén gépeltette le a könyvet és kilenc példányt sokszorosított belőle. Íróknak, szociológusoknak, művész barátainak mutatta meg.¹⁵³

Arra vonatkozóan, hogy miként működött a korabeli könyvkiadás, kapunk információkat abból a levélből, amit Kardos György a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának írt. A kézirat megrendelésre készült, a kézirat írásának időszakában a szerzők havonta honoráriumot kaptak. A beérkezett kéziratot minimum három példányban legépelve kellett benyújtani. Ezután következett a lektorálás, ezt a munkát alapvetően két

¹⁴⁵ BFL, XXV.4.a. 3281/1973. 20. Elsőfokú ítélet (B XII.3281/1973.11. szám), 1974. január 11. Korábban volt egy szerződése Harasztiával verseskötet kiadására, azt 4 év után mondta le, a *Darabbér* elutasítása után két héttel a minőséget kifogásolta. Uo. 20–22. 1973. október 15-i tárgyalás jegyzőkönyve, Haraszti Miklós meghallgatása.

¹⁴⁶ Haraszti, 1993: 14.

¹⁴⁷ BFL, XXV.4.a. 3281/1973. 179. Haraszti Miklós: Ipari riportok. tervezet.

¹⁴⁸ BFL, XXV.4.a. 3281/1973. 20. Vádirat (Fővárosi főügyészség, B. 10739/1973./2.)

¹⁴⁹ Haraszti, 1989: 148. Keresete: 1970. december: 1733 Ft, 1971. január: 2007 Ft 56 fillér, február: 507 Ft 64 fillér, márciusban táppénzen volt. 1971. április: 509 Ft 79 fillér, május: 1022 Ft 15 fillér, június. 90 Ft 50 fillér. ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 318. Vörös Csillag Traktorgyár kimutatása.

¹⁵⁰ Kurcz, 2003: 16.

¹⁵¹ Haraszti, 1980: 123.

¹⁵² Haraszti, 1989: 149. A *Valóság* folyóirat elutasította. Huszár Tibor erre így emlékezett: „*Szabadságom miatt Haraszti cikkeit később olvastam el. Előtte már napokig beszéltek róla a szerkesztőségben. Különben majdnem mindig azonnal elolvastam a beérkezett cikkeket. Elolvasás után mondom, erről nincs mit beszélni, ebből rendőrségi ügy lesz. Ezt részben önkritikaként, részben önigazolásként mondom. Ebből ugyanis valóban rendőrségi ügy lett. Okos voltam vagy mi is történt itt? Valóban rendőrségi ügy lett, de talán mai fejjel annál inkább kellett volna közölni?!*” Kőrösi, 1994: 88.

¹⁵³ Haraszti, 1989: 149.

személy végezte. Harmadik személyt csak abban az esetben kért fel a kiadó, ha a két lektori vélemény egymással szögesen ellentétes megállapításokat tett. Haraszti kéziratát előbb Szalay Károly, majd Kardos György olvasta. Kardos György az eljárás tükrében úgy vélte, ha ő olvasta volna elsőként, nem is kért volna fel másik személyt, ugyanis ő a kéziratot politikailag károsnak tartotta, ezért megtagadta volna a kiadását.¹⁵⁴ Levelében hivatkozott arra is, hogy a kiadó igazgatójaként a könyvkiadásért ő felelős, akár büntetőjogilag is.

¹⁵⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 320–321. Kardos György levele BM Vizsgálati Osztályának (264/73.), 1973. november 22.

VI. Haraszti Miklós büntetőpere

Haraszti Miklós *Darabbér* kézírata elleni eljárást az állambiztonság már 1973. március 21-én elhatározta. Ekkor készítettek egy operációs tervet, amely tartalmazta annak részleteit, hogyan járjanak el Haraszti Miklóssal szemben. Az eljárás egész koncepciója kész volt. A *Darabbér* kézirat izgató tartalmú, amelynek terjesztésével bűncselekményt valósít meg a szerző. A nyomozás elsősorban nem a szöveg izgató tartalmának mibenlétére fókuszált – hiszen kiadását az állami könyvkiadó elutasította – hanem a terjesztésre. Kik, mikor, milyen körülmények között kapták meg a kéziratot és olvasták el. Mivel a későbbi per tanúinál is – megfélemlítő céllal – házkutatásokat tartottak, így eltitkolni elég nehéz lett volna a kéziratokat. A tanúk mozgásteret mindössze annyiban volt, hogy bevallották-e a szöveg elolvasását, avagy nem.¹⁵⁵

Az operációs terv szerint Haraszti Miklós, aki 1966-ban részt vett Pór György „maoista” csoportosulásában, „anarchista politikai platformról” ellenséges tevékenységét azóta is folytatta. Pór az ELTE Bölcsészettudományi Karának hallgatója volt. 1968. május–júniusban zajlott a „maoista per”, a „Kínai Kommunista Párt által hirdetett szektás, dogmatikus nézeteket” magáénak valló csoport irányítói ellen, az elsődleges vádlott Pór György, és a másodrendű vádlott Bencze Sándor volt. A per hat hónaptól két és fél évig terjedő büntetési tételeket kiszabó ítélet mellékbüntetései voltak az egyetemekről való kitiltás mellett a publikációs és egyéb tilalmak, amelyeket a bírósági döntés nem tartalmazott. A maoista fiatalok közül Pór György 1969-ben szabadult, majd Franciaországba emigrált.¹⁵⁶

Az operációs terv szerint Haraszti Miklóst őrizetbe veszik és házkutatást tartanak, ahogy Konrádnál is. Amennyiben a kézirat további példányainak hollétéről információ derül ki, ott is házkutatást tartanak.¹⁵⁷ Az operációs tervben szereplő feladatokat végre is hajtották az 1972. május 22-i jelentés tanúsága szerint.¹⁵⁸ A nyomozást a Belügyminisztérium izgatás (az 1961. évi V. tv. 127. § 1. b pont) alapján rendelte el 1973.

¹⁵⁵ A tanúk listáját (Dalos György, Eörsi István, Hajós Gabriella, Háy Ágnes, Hegedűs András, Imre Katalin, Konrád György, Máriássy Judit, Mészöly Miklós, Nyerges András, Szelényi Iván, Szentjóbí Tamás) Haraszti Miklós visszaemlékezése szerint a politikai rendőrség Aczél Györggyel egyeztetette. „*»Engedély nélküli sokszorosítás útján történő terjesztés«* dolgában idézték [őket], hogy igazolják, tőlem kapták a kéziratot, és ezzel megálljon az illegális terjesztés tényállása”. Várady, 2020.

¹⁵⁶ Sasvári, 2000.

¹⁵⁷ Az akcióban résztvevők Harasztnál: Sipos István rendőr főhadnagy (vezető), Mészáros Miklós rendőr főhadnagy, Karácsonyi István rendőr őrnagy, gépkocsivezető: Csányi József rendőr hadnagy. Konrádnál: Fenyves István rendőr őrnagy (brigádvezető), Pálfi Imre rendőr őrnagy, Farkas Gyula rendőr őrnagy, Kazai Zoltán rendőr hadnagy, Mészáros László rendőr hadnagy, gépkocsivezető. ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 262–265. BM. III/III-4-b. alosztály levele Deák Józsefnek, a BM III/1 osztály vezetőjének. 1973. május 21.

¹⁵⁸ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 266. Orgovány Sándor jelentése házkutatásról a BM vizsgálati Osztályának (34-Bü. 310/1973). 1973. május 22.

május 21-én.¹⁵⁹ Haraszti Miklóst 1973. május 22-én tartóztatták le. Előzetes letartóztatásban lett volna egészen 1973. június 7-ig, de éhségsztrájkba kezdett, ezért május 24-én szabadon bocsátották. A hatóság tartott attól, hogy az éhségsztrájk során Haraszti maradandó egészségkárosodást szenved, a perben nem tud nyilatkozni, ezért szabadon engedték.¹⁶⁰ A 6558-as számú előzetes letartóztatott naponta 25 cigarettát szívhatott, melyet saját pénzén vásárolhatott meg.¹⁶¹ 1973. május 24-én zárkájában fokozott ellenőrzést rendelt el Végső Gyula, Haraszti Miklós kihallgató tisztje, az állambiztonság alkalmazottja, mivel az „előzetes letartóztatott – kijelentése szerint – eddig magatartásának megváltoztatására készül”.¹⁶² A éhségsztrájk mellett az eljárás során Haraszti Miklós bátorsága abban is állt, hogy nem válaszolt a feltett kérdésekre. Bevett szokás volt a kihallgatásokon, hogy a letartóztatottól életrajza elmesélést kérték – Haraszti azonban eleinte ennek is ellenállt. 1973. május 22-i és 23-i kihallgatásain a feltett kérdésekre történő válaszmegtagadást ezzel indokolta: „nem válaszlok a kérdésekre az összes, állítólag engem terhelő tény ismertetése előtt, mert a gyanúsítás koncepciózus, hamisan konstruált és állampolgári jogaimat sértő”.¹⁶³

Minderre 1989-ben így emlékezett vissza:

„Az előzetes eltartóztatásomról szóló határozat a Magyar Népköztársaság Alkotmányát, a szocialista demokrácia elveit és gyakorlatát súlyosan sértő módon izgatással vádolja könyvemet, amely társadalmunk problémáinak felkutatását, nyílt megvitátását, az előrevív utak kidolgozását szolgálja.[...] A könyv egyetlen kiadó által történt elutasítását a könyv, megvitátását további publikálása akadályaként tárgyalja. Ezzel, továbbá azszal, hogy kifogásolja egy kézíratos mű mások általi elolvasását, megvitátását, a nyomozó hatóság

¹⁵⁹ „Aki mások előtt a Magyar Népköztársaság, ennek államrendje, az államrend valamely alapintézménye, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya, ennek valamely alapelve, egyes csoportok vagy személyek ellen gyűlölet keltésére alkalmas cselekményt követ el, egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”. Ha a cselekmény „objektíve alkalmas” gyűlöletkeltésre, ennek megállapítása a bíró kizárólagos joga volt. Haraszti, 1989. IV., ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 1.

¹⁶⁰ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 17–18. A BM Vizsgálati osztály határozata előzetes letartóztatás megszüntetéséről (34-BÜ.310-52/1973., dr. Deák József ezredes osztályvezető-helyettes). Az éhségsztrájkot korábban is alkalmazta, amikor rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték. A korábbi, Dalos Györggyel közös éhségsztrájkjukról, és ezzel kapcsolatban Kádár János és Lukács György levelezéséről lásd Dalos, 2000. Ugyanerről: Pap, 2018. „1970-ben volt az első letartóztatásom, izgatás vádjával. Háromnap Gyorskocsi utcai magánzárka, amely ugyan Btk. 60-as megszüntetéssel zárult, de egyúttal az ország minden egyeteméről való végleges kizárással és új reffel (rendőrhatalósági felügyelet) ért véget. Ezt a Dalos Györggyel ki-fundált első magyar »civil engedetlenségi« akciónak követte 1971-ben. A »nagy éhségsztrájk« (25 nap Baracskán), amikor megtagadtuk a ref betartását, tiltakozásul a kulturális életben alkalmazott rendőri eszközök ellen.” Kurcz, 2003: 16.

¹⁶¹ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 64. BM III/1. osztály. Szolgálati jegy (Végső Gyula rendőr őrnagy).

¹⁶² Uo. 67. BM III/1. osztály. Szolgálati jegy (Végső Gyula rendőr őrnagy).

¹⁶³ Uo. 37. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról (34-Bü.310/4.), 1973. május 22. (Végső Gyula rendőr őrnagy)

durván túllépi hatáskörét. rendőri módszerekkel akarja megakadályozni a valóság megismerését és javítását szolgáló viták kialakulását.¹⁶⁴

Majd így folytatta:

„Dr. Végső őrnagy – valóban így hívták – elképesztő türelemmel tette fel a kérdéseit; nem válaszoltam és semmit sem írtam alá. Megmondtam, hogy szabadonbocsátásomig tartó éhségstrájkba kezdek, ha átminősítenek letartóztatottá. Az erőpróba nem maradhatott el. [...] gyorsan levittek Tökölre, szinte rutinosan nyeltem a gumicsövet. De a végeérhetetlen infúziókat már nem bírtam olyan jól, mert féltem, hogy megfosztanak az öntudatomtól, például elaltatnak; ezzel meg is fenyegettek. Két hét múlva mégis visszavittek a Gyorskocsi utcába. Látványos, bár eredménytelen videokamerás kihallgatás után vádlottként szabadlábra helyeztek”.¹⁶⁵

A szabadlábra helyezésnek azért volt jelentősége, mert így jó ügyvédet tudott választani, és képes volt értesíteni a tanúkat, milyen közös stratégiát válasszanak. A szervek számára annak kockázata, hogy Haraszti az éhségstrájkban maradandó egészségkárosodást szenved, nagyobb volt, mint annak, hogy szabadlábon beszél a tanúkkal. A per során végig az volt a fő kérdés, hány ember olvasta a kéziratot. Akiknél ezt bizonyítani tudta a hatóság, ott már úgy vélte, nincs jelentősége annak, találkoznak-e még Haraszttal személyesen.

A Belügyminisztérium (BM) Vizsgálati Osztálya 1973. május 21-én Harasztnál házkutatást rendelt el, ugyanis – ahogy fogalmaztak – *„alapos a gyanú, hogy lakásán bűncselekménnyel kapcsolatos anyagokat rejteget*”.¹⁶⁶ Több házkutatás is volt az egyik a Bajcsy-Zsilinszky utca 15. e szám alatt 1973. május 22-én¹⁶⁷. A másik házkutatás Haraszti Miklós édesanyjának lakásán, a XVIII. kerület Lakatos u. 22. alatt.¹⁶⁸ Lefoglalták Haraszti Miklós feljegyzéseit: olyanokat, amelyeket naptárban, papírlapon, az Erzsébet Hotel számláján, vagy névjegy nagyságú papírlapokon rögzített. Ezen felül vittek el tértivevényeket és leveleket,¹⁶⁹ egy magnetofont, mikrofont adapterrel, 5 magnókazettát, egy táskairógépet,

¹⁶⁴ Haraszti, 1989: IV.

¹⁶⁵ Uo.

¹⁶⁶ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 19–20. Vizsgálati osztály határozata házkutatás elrendeléséről. (34-BÜ.310/1973.BM., dr. Kujalek János rendőr ezredes alosztályvezetőhelyettes)

¹⁶⁷ Arató Alfrédné házimester és Fóti Tamás Róbert tanuló hatósági tanúk jelenlétében.

¹⁶⁸ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 21–29. Vizsgálati osztály jegyzőkönyv házkutatásról (34-BÜ.310/1973.BM) Az utóbbinál hatósági tanúk nincsenek feltüntetve.

¹⁶⁹ A címzettek neve nem szerepel a jegyzőkönyvben.

verseket, *Idézet Mao elnökötől* című könyvet, a *Darabbér* példányait, Csala Károly tanulmányát, a Die Zeit cikkét (*Magyarország ifjúsága lázadozik az öregek jóléti gondolkozása ellen*), Háy Ágnes képregényeit, a *Kitörés* című filmről írt kritikát, Dalos György gépelt anyagát, Bereti Gábor levelét, kínai vezetők idegen nyelvű könyveit. Haraszti Miklós megtagadta a házkutatási jegyzőkönyv aláírását. A házkutatás során lefoglalt tárgyak, iratok miatt Haraszti Miklós édesanyja panasszal élt. Panaszát a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya 1973. május 23-án elutasított, hivatkozva arra, hogy ezek Haraszti Miklós ideológiai fejlődésében szerepet játszottak és még nem zárható ki, hogy az izgatás bűncselekmény elkövetéséhez nincs közük.¹⁷⁰ 1973. június 12-én hozott határozatot a BM Vizsgálati Osztálya arról, hogy mely lefoglalt tárgyait, iratait adják neki vissza és június 16-án a nyomozás befejezéséről is.¹⁷¹

Haraszti Miklós őrizetbevételét azzal indokolták, hogy Haraszti Miklós a Magyar Népköztársaság társadalmi rendszerével nem azonosul, szembenáll vele. A kéziratban a szerző az eljáró hatóság szerint azt állította, hogy „*a munkabérként alkalmazott teljesítményrendszer ellentmondásai ugyanolyan feloldhatatlan jellegűek a szocializmusban, mint a kapitalista termelési viszonyok között, hogy Magyarországon a munkásokat kiszákmányolják*”. Rendszerellenesnek számított, hogy a szakszervezetről azt írta a szerző, hogy „*csak azért van, hogy neve legyen. A tagdíjakat beszedik, de ha valamiért ki kéne nyissák a szájukat, akkor ugyanazt pofázzák, mint a művezető, hogy dolgozzanak többet, akkor többet kapnak*”.¹⁷² Haraszti Miklós azt kérte, hogy őrizetbevételéről értesítsék Kőrösi Zsuzsannát (unokatestvérét), és édesanyját, Haraszti Józsefnét, ezt a BM Vizsgálati osztálya meg is tette.¹⁷³

1973. május 23-án a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya a Legfelsőbb Ügyészség politikai vezetőjének írott javaslatában előterjesztette, hogy a benyújtott panaszokat utasítsák el. Ugyanis az eljárás ezen szakaszában Konrád Györgyöt is terhelte nyilvánították az ügyben. Azt szerették volna Konrádra rábizonyítani, hogy külföldre, konkrétan Jugoszláviába csempésztette a kéziratot, hogy ott adják ki, vagy ha helyben nem sikerül, onnan kerüljön tovább valamelyik nyugati kiadóhoz.

Konrád Györgyöt végül nem vették őrizetbe. Mindketten panaszt nyújtottak be a házkutatás ténye, a gyanúsítottkénti kihallgatás, Haraszti az őrizetbevétele, Konrád pedig

¹⁷⁰ ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 30. Legfőbb Ügyészség Politikai Osztályának határozata panasz elutasításáról (B.15.000/50/1973., Radó Ilona osztályvezető helyettes ügyész).

¹⁷¹ Uo. 31–32. BM Vizsgálati Osztály határozata a lefoglalás megszüntetéséről. (34-BÜ. 310-58/1973., dr. Végső Gyula. rendőr őrnagy). BFL, XXV.4.a 3281/1973., 232. BM Vizsgálati Osztály határozata a nyomozás befejezéséről.

¹⁷² Uo. 3–4. Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának határozata őrizetbevétel elrendeléséről (38/Bü.310/2/73.), Budapest. 1973. május [dátum nélkül]. dr. Végső Gyula rendőr őrnagy.

¹⁷³ Uo. 13–14. BM Vizsgálati Osztály értesítése Haraszti Miklós őrizetbevételéről.

azért, mert terheltként hallgatták ki.¹⁷⁴ Mindketten hangsúlyozták azt is, hogy „[a] szóbanforgó tanulmány nem igazgató tartalmú, így velük szemben minden – a nyomozó hatóság által hozott intézkedést – törvénysértő” és alaptalan.¹⁷⁵ A panaszokat a Legfelsőbb Ügyészség Politikai Osztálya 1973. május 23-án elutasította.

1973. május 23-án Dadai ügynök jelentésében megerősítette, miért nem beszél Haraszti Miklós az őt kihallgató tisztnek:

„Elmondása szerint semmi olyan dolgot nem írt a könyvben, mely terhelő lenne rá nézve, ennél fogva alaptalannak tartja azt a vádat, miszerint az igazítás büntetést elkövetett volna. Csupán azok szemében lehet e könyv témája szálka, akik abszolút rózsaszínben látják a világot és a fennálló hibákról nem akarnak tudomást szerezni.[...] Addig nem fog válaszolni a feltett kérdésekre, míg be nem bizonyítják, hogy mi az, ami a könyvben az igazítás tényét megállapítja”.¹⁷⁶

Haraszti Miklós kézírásával szerepel az iraton, hogy: „A határozat elleni tiltakozásul szabadonbocsátásomig tartó éhségsztrájkba kezdek”.¹⁷⁷

Haraszti Miklós kérvényezte, hogy édesanyjával találkozhasson és levelet is írt neki, a találkozót ugyanakkor nem engedélyezték, a levelet pedig nem küldték el. „Anyukám, csak az ügyvéd ügyében írhatok. Péter ismeri Nagy Jánost, talán őt kellene felkérni ügyem védelmére. Akárki is legyen az ügyvéd, kérem őt, hogy azonnal jelentkezék, akár naponta kísérelje meg, hogy találkozhasson velem, vagy legalábbis értesüljön, intézkedjete gyorsan. szia, csók M. 1973. május 28” – írta.¹⁷⁸

1973. május 28-án rendelte el a BM III/1 osztálya Haraszti Miklós kórházba szállítását éhségsztrájkja miatt (IM BV Központi Kórház Belgyógyászati osztálya Tököl), ahol 1973. június 7-ig volt, majd szabadlábra helyezték.¹⁷⁹ 1973. június 14-én a nyomozás anyagát ismertették Haraszti Miklóssal, aki közölte ekkor, hogy előzetes fogvatartásának időszaka alatt védőválasztás ügyében hozzátartozójával beszélni nem tudott, levelét pedig nem juttatták el édesanyjának.¹⁸⁰ Ezen alkalommal Haraszti hangsúlyozta, hogy a

¹⁷⁴ Uo. 5. BM Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának javaslata a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya vezetőjének (38/Bü.310/12/73.), Budapest, 1973. május 23. (dr. Kujalek János rendőr alezredes alosztályvezető)

¹⁷⁵ Uo. 7. Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály határozata panasz elutasításáról (Nyfl.11.296/1973.), Budapest, 1973. május 23. (dr. Radó Ilona osztályvezető ügyész helyettes)

¹⁷⁶ Uo. 282. Dadai ügynök jelentése, 1973. május 23.

¹⁷⁷ Uo. 8–9. Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának határozata terhelte nyilvánításról és előzetes letartóztatásról (38/Bü.310/2/73.), Budapest, 1973. május 24.

¹⁷⁸ BFL, XXV.4.a 3281/1973. 196–197. Haraszti Miklós kérvénye és levele édesanyjának.

¹⁷⁹ ÁBTIL, 3.1.9. V-159604. 10. BM III/1. osztály a G. alosztály vezetőjének. (dr. Deák József rendőr ezredes)

¹⁸⁰ Uo. 231. Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának jegyzőkönyve a nyomozás anyagának terhelte előtti ismertetéséről.

nyomozóhatóság figyelmét arra fordította, kik, hányan és milyen körülmények között olvasták a kéziratot, nem az érdekelte őket elsősorban, hogy izgató tartalmú-e.¹⁸¹ A BM III/1. ügyosztálya a nyomozás befejezéséről szóló javaslatot felterjesztette Rácz Pál rendőr vezérőrnagy miniszterhelyettesnek és Harangozó Szilveszter főcsoportfőnökhelyettesnek.¹⁸²

A per első tárgyalási napjai 1973. október 15–16-án voltak.¹⁸³ A bíróság úgy vélte, hogy Haraszti állításait nemcsak a Vörös Csillag Traktorgyárról, hanem a Magyar Népköztársaság egészéről fogalmazta meg. A vádirat szerint a munkások kiszolgáltatottságát a könyv a gyarmatosítás bennszülötteinek első évtizedeihez hasonlította, a tisztségviselőket (párt és szakszervezete) és a gazdasági vezetőket pedig azzal vádolta, hogy munka nélkül jövedelemre akartak szert tenni és ezért a munkásokat kizsákmányolják.¹⁸⁴

Haraszti védekezésében ezt cáfolta, hangsúlyozta, nem általánosító kijelentéseket tett, célja a konstruktív kritika volt,¹⁸⁵ és a bíróság bizonyítsa, ha nem így van. A bíróság ezt nem kísérelte meg, a hangsúlyt arra helyezte, hogy Haraszti több példányban terjesztette könyvét, szerintük titokban. A per tanúinak is elsősorban ez volt a szerepe, hogy ezt bizonyítsák.

Haraszti védőügyvédje, Kaczián Loránd így kezdte védőbeszédjét. *„A védelemnek és a vádnak egy a célja: a törvényesség védelme. Itt azonban útjaik teljes mértékben elválnak. A vád arra a vélekedésre épít, hogy a vádlott magatartása veszélyes a társadalomra. A védelem szerint a társadalmat az veszélyeztetné, ha a bíróságok magukra vállalnák az írók munkásságának értékelését”*.¹⁸⁶

Az ügyvéd kétségbe vonta az írásszakértői véleményt és a sokszorosítást is.¹⁸⁷ E kérdések tisztázása miatt a bíróság a tárgyalást október 16-án elnapolta és pótnyomozást rendelt el az alábbi kérdésekben: hogyan szándékozták a kéziratot külföldre juttatni, a kiadóhoz pontosan mikor jutott el a szöveg, mik voltak a lektori vélemények és a munkát pontosan hány példányban terjesztették.

A perről az *Index on Censorship London* című folyóirat 1973. decemberi számában jelent meg egy tudósítás. Arról nem áll rendelkezésünkre írásos forrás, sem

¹⁸¹ Uo. 232.

¹⁸² Uo. 243–245. BM III/1. osztály javaslata a nyomozás befejezésére. 1973. június 11.

¹⁸³ Tárgyalásra idézetek voltak: Haraszti, Kaczián Lóránd ügyvéd, Konrád György, Hajós Ágnes, Bacsó Péter, Máriássy Félixné, Háy Ágnes, Dalos György, Eörsi István, Hegedüs András, Imre Katalin, Szelényi Iván, Mészöly Miklós, özv. Deli Jánosné (Konrádék takarítónője, aki bizonyította, Konrád kéziratai lezárt szekrényben voltak, más nem olvasta őket, csak ő.) Konrád, 1991: 38.

¹⁸⁴ Haraszti, 1989: 148.

¹⁸⁵ Uo. 150.

¹⁸⁶ Haraszti, 1998: 12.

¹⁸⁷ Csizmadia, 1995: 70.

visszaemlékezés, miért ez a folyóirat tudósított a perről. A tárgyaláson jelent volt Rajk Júlia, Károlyi Mihályné Andrassy Katinka és Duczynska Ilona is. Mindhárman az államszocialista rendszerrel szemben elfogadó, társutas nők voltak, így az ő jelenlétük azt szimbolizálta, hogy a rendszerhű baloldaliak sem értenek egyet a perrel és szerettek volna nyomást gyakorolni az eljáró hatóságra, bár ez inkább a megszólaló tanúknak sikerült.¹⁸⁸

Az eljárás során a bíróság feltárta, kiknek adta át Haraszti Miklós a kéziratot még mielőtt a kiadónak benyújtotta volna: Dalos Györgynek¹⁸⁹ és Szentjóby Tamásnak, ők ketten voltak a legjobb barátai. Akik nem közeli barátai voltak, tágabb ismeretségi köréhez tartoztak, azoknak azért adta oda, mert szakmai véleményükre volt kíváncsi, vagy szerette volna, ha segítik legalább a kézirat egyes részeinek publikálását. A munkapéldány öt sokszorosított példányát kapta a kiadó, Eörsi István,¹⁹⁰ Hegedűs András,¹⁹¹ Konrád György és Ajtony Árpád jó barátja. Eörsi István és Hegedűs András is a publikálást segíthette volna. 1973-ban Haraszti további példányokat adott Bacsó Péternek¹⁹² – aki nem használta fel a kéziratot filmtervéhez –, Máriássy Félixnek,¹⁹³ Hágy Ágnesnek¹⁹⁴ és Szelényi Ivánnak,

¹⁸⁸ Életükről részletesebben lásd Dalos, 1984; Károlyi, 2011a; Károlyi, 2011b; Pető, 2001.

¹⁸⁹ „1972. novemberében vagy decemberében Haraszti felbőszítve hozta a kéziratot, amelynek a címe *Darabbér volt és 100 lap lehetett*. Ez a kézirat eredeti első példány volt, kézírásos, javításokkal és bizonyos oldalak cellulusszal voltak leragasztva”. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 48–49. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról. Végső Gyula rendőr őrnagy, 1973. június 7. Dalos Györggyel 1962 óta voltak ismeretségben, 1969-től szoros barátságban. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 148. BM Vizsgálati Osztály. Dalos György tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1973. május 24.

¹⁹⁰ Eörsi István (1931–2005) író, az 1956-os forradalom résztvevője és elítélte, a demokratikus ellenzék meghatározó alakja. Eörsi, 1989: 48–49. „1973. január 1-jén reggel az utcán találkoztam Haraszti Miklóssal... vagy január hónap végén, vagy február hónap elején telefonon jelentkezett nálam [...], hogy a már korábban megbeszélte anyagból van példánya, át tudja adni. Haraszti az *Intercontinental Szálló* előtt állt, odamentem kocsival és az anyagot kék vagy zöld dossziében adta át”. A könyvet hosszú ideig nem olvasta el, csak akkor, amikor azt hallotta, nem adják ki, ez kíváncsisvá tette. Egy telefonálás alkalmával az Engels téri telefonfülkében felejtette a kéziratot, kereste a talált tárgyak osztályán is, de nem lett meg. Ezt Haraszti Miklósnak a Fásor presszóban elmondta. ÁBTL, 3.1.9. V-159604, 47. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról, 1973. június 7. Kb. 3 éve, 1970 óta ismerték egymást, Eörsi, mint az ES szerződéses dolgozója adott Harasztnak megbízást folyóiratszemplék írására. Szoros barátság nem alakult ki köztük. Uo. 144. BM Vizsgálati Osztály. Eörsi István tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1973. május 28.

¹⁹¹ Hegedűs András (1922–1999) politikus, szociológus, 1955–56-ban Magyarország miniszterelnöke. „Ez év január 15. és február 15. között, pontos időre már nem emlékszem, Haraszti Miklós felkeresett munkahelyemen és átadta elolvasás céljából a már említett *Darabbér kéziratát*”. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 48–49. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról.

¹⁹² Bacsó Péter (1928–2009) filmrendező, leghíresebb filmje *A tanú*.

¹⁹³ Máriássy Félixné (1924–1986) forgatókönyvíró, újságíró. Haraszti publikálási szándékkal adta oda neki. „1973. május elején a késő délutáni órákban feljött a lakásomra váratlanul Haraszti Miklós és átadott egy borítékot mondván, hogy elkészült az írással és megkért arra, hogy én is, valamint férjem is olvassuk el és mondjunk róla véleményt... Pár nap eltelte után. A borítékot felbontottam és akkor láttam, hogy az írás címe *Darabbér és kb. 100–120 gépelt oldalból áll, mely puha másolópapírra volt írva, jól olvasható, gépelt példány volt*”. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 48. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról, 1973. június 7.

¹⁹⁴ Hágy Ágnes (1952–) grafikus, jelmeztervező, Hágy Gyula író unokahúga, Krassó György élettársa. Haraszti olvasóként volt kíváncsi a véleményére: „Haraszti Miklóst kb. egy éve ismerem, a Balázs Béla filmstúdióban találkoztam vele először. 1973 tavaszán egy alkalommal, már nem tudom hol, az elkészült könyvet is kölcsön adta, amit én kb. egy hét múlva elolvasás után visszaadtam”. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 48–49. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról, 1973. június 7.

a Szociológia folyóirat szerkesztőjének.¹⁹⁵ Szelényi a kézirat egyes részeit – kb. 30-40 oldal terjedelemben – közlésre alkalmasnak találta, amiben egyetértettek vele Losonczi Ágnes és Nemes Ferenc szerkesztőbizottsági tagok is. A kiválasztott részlet a folyóirat 1974. évi IV. számában jelent volna meg, de ezt a Haraszti ellen indult eljárás miatt a tervezett számból Molnár László főszerkesztő kihúzta.¹⁹⁶ Ajtony Árpád – a szerző tudomásával – saját példányát adta oda Hajós Gabriellának¹⁹⁷, aki továbbadta Mészöly Miklós írónak¹⁹⁸, akinek Haraszti az írói véleményére volt kíváncsi. Nyerges András, aki a Radnóti Miklós Gimnáziumban tanára volt, Haraszti számára tekintély, ezért érdekelte a véleménye – segítette költői pályakezdését, bemutatta a *Tiszatáj* folyóiratban – egy példányt kapott Haraszti Miklóstól, ő elolvasás után továbbadta Imre Katalinnak, aki az eljárás kezdetéig nem olvasta el.¹⁹⁹ 1973 áprilisában Konrád György Haraszti Miklós tudtával egy példányt átadott dr. Várady Tibornak, aki ki akarta vinni Jugoszláviába, de a kötetet a határon elkobozták. A kiadónak három példányt kellett akkoriban leadni, verseskötetből 5-6-ot, és más írók is készítettek akár 16 példányt is, hogy írótársaikkal véleményeztessék. Az ügyvéd – ahogy Várady Tibor visszaemlékezéséből is kiderült – taktikusan irányította a tanúkhöz intézett kérdéseket. A bíróság eredeti célja az volt, hogy a sokszorosítás módját, és azoknak a személyeknek a nevét kiderítse, akik olvasták és terjesztették a kéziratot, a tanúk viszont a kézirat tartalma mellett is kiálltak:

„Tóth Károlyné, a bírói tanács elnöke egy ideig tiltakozott az ügyvéd tartalmi kérdései ellen, mondván, a politikai potenciál megítélése csakis őrá tartozik, ám az ügyvéd elérte, hogy a tanúk elmondhassák a véleményüket. Az pedig kedvező volt. »Emeletes öngól« – hallottam el [sic!] a szünetben Garai Gábor költőt, aki a hallgatóságban szintén jelen lévő Dobozy

¹⁹⁵ BFL, XXV.4.a 3281/1973. 61–63. 1973. október 16-i tárgyalás jegyzőkönyve. Szelényi Iván tanú meghallgatása.

¹⁹⁶ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 181. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve Szelényi Iván tanú kihallgatásáról. Sipos István rendőr főhadnagy. 1973. június 7.

¹⁹⁷ Hajós Gabriella (1949–) jogász, műfordító, Jovánovics György felesége. Haraszti olvasóként volt kíváncsi a véleményére.

¹⁹⁸ „1973 április végén lehetett, amikor meglátogattam dr. Hajós Gabriella ismerősömet. Beszélgetés közben megemlítette, hogy nála van. Haraszti Miklós Darabbér című írásának egy kézírati példánya. Közölte az írás tartalmát, majd kérésre azonnal adta át nekem, hogy lehetőleg hamar olvassam el és juttassam hozzá vissza”. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 54. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról, 1973. június 7.

¹⁹⁹ „1973 április közepén lehetett, amikor felhívtam Haraszti a lakásomon telefonon. Közölte, hogy könyve elkészült, érdekelne engem, mert odaadná elolvasás céljából. Három-négy nap elteltével a délelőtti órákban feljött a lakásomra, ahol egyedül tartózkodtam és magával hozta a kéziratát. A kézirat egy szürkés színű dossziéba volt befűzve. A dossziéra emlékezetem szerint nem volt írva semmi”. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 48. BM Vizsgálati Osztály jegyzőkönyve gyanúsított kihallgatásáról, 1973. június 7.

*Imre írószövetségi elnökkel mérlegelte az eljárás PR-értékét. Az ítéletet – nyolc hónapi, három évre elfüggesztett börtön – mindenki a szervek kudarcaként értékelte.*²⁰⁰

A tanúkihallgatásokat olvasva bepillantást nyerhetünk az értelmiségiek mindennapi életébe is. Haraszti ismeretségi körében egyetemisták, fordítóként, újságírókként dolgozók, műfordítók voltak, így időbeosztásuk nem számított átlagosnak a szocialista időszakban. Hajós Gabriella délelőtt uszodába tudott menni és besegített Konrád György feleségének, vigyázott gyermekeikre, úszóedzésre is elvitte őket. Szabadidőjükben összejártak bridzsezni. Időnként egymásnak kéziratot adtak oda elolvasásra. Jelen esetben, az eljárás szempontjából kulcsfontosságú volt, hogy minél kevesebb emberről derüljön ki, hogy megkapták Harasztitól a kéziratot, mert úgy enyhébb ítéletre számíthatott. Így fordulhatott elő az is, hogy Pór Péter azt mondta, hozzá nem jutott el a kézirat. Hajós Gabriella tanúvallomásából tudjuk, hogy Pór Péter dühösen ordibált vele a telefonba amiatt, mert azt vallotta Gabriella, hogy ő olvasta a kéziratot.²⁰¹

Mészöly Miklós tanúvallomásában arra a kérdésre válaszolva, hogy az idézés ellenére miért nem jelent meg korábban tanúkihallgatáson, elmesélt egy autóbalesetet is, amelyet a jelenleg hatályos 2003. évi III. tv. értelmében kutatóként csak félig ismerhettem meg: a baleset történetének első fele kutatható, a második fele ki van takarva:

„Évek óta bérlek egy szobát Kisoroszi községben. Gyakran oda járok dolgozni. 1973. május 27-én vasárnap is ott tartózkodtam, feleségem társaságában. Ezen a délután kb. 14 órakor lehetett, amikor megállt egy Austin típusú személykocsi a ház előtt. A gépkocsit Jancsó Miklós felesége, Mészáros Márta [filmrendező] vezette. Rajta kívül a gépkocsiban volt Konrád György író, dr. Strausz Erika ügyvédnő és egy Grünwalsky nevű fiatal filmrendező²⁰², akit közelebről nem ismerek. Mészáros Márta és Grünwalsky is közölték, hogy a Vöröskő szikla felé mennek, valamit vásárolni akarnak. Csak rövid időről van szó, hamarosan visszatérnek. Kérték, ha van kedvem, tartsak velük. Minthogy rövid távolmaradásról volt szó csak, beültem a kocsihoz hozzájuk. Kisoroszi után néhány kilométerre lehattunk, amikor Mészáros Márta elvesztette az uralmát a kormány felett, minek következtében a menetirány szerinti jobboldalon egy útszéli fának robantunk. Kitért

²⁰⁰ Várady, 2020: 50.

²⁰¹ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 119. BM Vizsgálati Osztály. Hajós Gabriella tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1973. május 22.

²⁰² Grünwalsky Ferenc filmrendező.

*a szélvédő üveg, továbbá összetört a baloldali első lámpa. Megsérülhetett a karosszéria is, mert a kocsi ajtaját nem lehetett bezárni?*²⁰³

Máriássy Félixné tanúvallomása alapján némileg rálátunk az irodalmi élet működésére. Az asszony az Élet és Irodalom tájékoztatói rovatának vezetője volt 1971-től. Haraszti Miklóst felkérte, hogy írjon lapszemléket írt, majd egy cikket Angela Davisről. 1970 nyarán egy sörözőben futottak össze a Balatonon, akkor mesélt arról Haraszti, hogy a Magvető Kiadó felkérésére a *Darabbér* kéziratot dolgozik, de abból az Élet és Irodalomban nem szeretne megjelentetni részletet.²⁰⁴

Háy Ágnes 1972-ben a Balázs Béla Filmstúdió filmklubjában ismerte meg Haraszti Miklóst. Kapcsolatukat jó ismeretségnek tartotta, tőle kapta kölcsön Verfel (sic!) könyvét. Ami a jegyzőkönyvben Verfelként szerepel, az Günther Walraff *Legalul* című kötete volt.²⁰⁵ Haraszti kéziratát Walrafféhoz hasonlította, bár a különbségeket is ismertette: az Nyugat-Németországról szól és több különböző gyárról.²⁰⁶

1974. január 10–11-én zajlott a per második tárgyalási fordulója, ezen már nem voltak jelen a nagyasszonyok. A Fővárosi Bíróság Markó utcai tárgyalótermében körülbelül 50–60-an gyűltek össze, diákok, művészek, kutatóintézeti dolgozók, egy-két jogász és civilruhás rendőrök.²⁰⁷ A per során a jelenlevő tudósítónak sem jegyzetelni, sem hangfelvételt készíteni nem lehetett.²⁰⁸

Ekkor került sor az írásszakértő meghallgatására (melyik írógépeken készült a kézirat és sokszorosításai), majd a vádbeszéd hangzott el.²⁰⁹ Az ügyész hangsúlyozta, hogy Haraszti a gyárban rövid időt töltött el, így valós tapasztalatai a munkáséletről szerinte nem lehettek. Az ügyész a kéziratot teljes egészében ellenséges, izgató tartalmú röpiratnak minősítette. A *Darabbér* gyűlöletre uszítóként és a társadalomra igen veszélyesként értékelte. Kérte, hogy ne műnek nevezzék a kéziratot, azt tegyék időzőjelbe, mert egy uszító gúnyiratról van szó.²¹⁰ Álláspontja szerint Harasztinak a szöveget meg kellett volna semmisítenie, mivel azt a kiadó elutasította. A védelem ezt cáfolta, és felmentést kért. Haraszti Miklós az eljárás során következetesen ártatlannak vallotta magát.

²⁰³ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 187. BM Vizsgálati Osztály. Mészöly Miklós tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1973. június 6.

²⁰⁴ BFL, XXV.4.a 3281/1973. 125. Máriássy Félixné tanú kihallgatása. BM Vizsgálati Osztály, 1973. május 22.

²⁰⁵ Walraff, 1987. A szerző török vendégmunkásnak öltözve szerzett tapasztalatokat a korabeli Nyugat-Németországban.

²⁰⁶ BFL, XXV.4.a 3281/1973. 134. Hágy Ágnes tanú kihallgatása. BM Vizsgálati Osztály.

²⁰⁷ Haraszti, 1989: 147.

²⁰⁸ Uo.

²⁰⁹ A második fordulóról pedig a párizsi *Les Temps Modernes* tudósított. Mindkét tudósítást mellékeltek a *Darabbér* angol és francia nyelvű kiadásaihoz. Haraszti, 1989: 145.

²¹⁰ Haraszti, 1989: 148.

1974. január 11-én hozták meg az ítéletet a sokszorosítás útján elkövetett izgatás büntetében, mivel a korabeli államhatalom a könyvet alkalmasnak találta arra, hogy gyűlöletet keltsen a Magyar Népköztársaság ellen (BTK 127. §). Azzal, hogy Haraszti a könyvet több példányban is terjesztette, ez az izgatás minősített esetének számított, így akár 2-től 8 évig terjedő börtönbüntetést is kiszabhatott volna a bíróság Tóth Károlyné vezette tanácsa. A bíróság enyhítő körülménynek ítélte azt, hogy Haraszti viszonylag szűk körben terjesztette a kéziratot, súlyosbító körülményként értékelte viszont, hogy azonos jellegű büntett miatt már figyelmeztetésben részesült, és a kézirat külföldre is kijuthatott volna, ahol lehetőség lett volna terjeszteni. Haraszti Miklóst nyolc hónap, három évre felfüggesztett fegyházbüntetésre ítélték. A könyv kilenc példányát elkobozták, Haraszti Miklósnak meg kellett fizetnie a perköltségeket (9613 Ft-ot és az ezután felmerülő költségeket). Az ítélet szerint a könyv az egész országról szól és minden vezetőjét bírálja, de a szerző csak a hozzá közelállónak mutatta meg és eredetileg szeretne volna hivatalosan megjelentetni, mely enyhítette a társadalomra való veszélyesség mértékét.²¹¹

Haraszti Miklós 1974. január 11-én fellebbezést nyújtott be a bűnössége megállapítása miatti felmentés, a tényállás részben téves megállapítása, téves minősítés és a bizonyítási indítvány elutasítása miatt, valamint enyhítésért.²¹² Az 1974. március 12-i fellebbezési tárgyaláson a Legfelsőbb Bíróság az ítéletet helybenhagyta, a bűnügyi költségviselést viszont módosította: a vádlottnak 380 Ft-ot, a fennmaradó 9233 Ft-ot viszont az államnak kellett megfizetnie.²¹³ A Legfelsőbb Bíróság szerint az elsőfokú bíróság annyiban tévedett, hogy súlyosbító körülménynek tekintette, hogy külföldön is terjesztésre kerülhet az írásmű, mert erről a vádlott nem tudott. Tehát a bíróság mindkét fokon úgy értékelte,²¹⁴ hogy Haraszti Miklós az izgatás tényállását eshetőleges szándékkal valósította meg, de annak tudatában és abba belenyugodva, hogy ez a kézirat a népi demokratikus államrend elleni gyűlölet felkeltésére „objektíve alkalmas”.²¹⁵ 1974. május 8-án a BM III/1. osztálya alap nyilvántartásba vette Konrád Györgyöt és Haraszti Miklóst.²¹⁶ 1974. május 10-én Haraszti Miklós dosszióját lezárták.

A korabeli magyarországi cenzúra sajátos működésére is rávilágít a könyv sorsa. Bár cenzúrahivatal nem volt, de voltak olyan kérdések (1956 forradalomként említése, a

²¹¹ Csizmadia, 1995: 71.

²¹² BFL, XXV.4.a 3281/1973. 10. Haraszti Miklós fellebbezése elsőfokú ítélet ellenében. (újraindított számozás)

²¹³ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 347. Legfelsőbb Bíróság ítélete. (Bf.V. 161/1974/19.)

²¹⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. B. XII. 3281/1973.11. 340-346.

²¹⁵ BFL, XXV.4.a 3281/1973. 77. A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsának határozata Haraszti Miklós perében. Eln. Tan. Btv. 1549/1991./3. 76.

²¹⁶ ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 356. Határozat a dosszióban szereplő személyek nyilvántartásba vételéről.

szegénység vagy a hajléktalanság), amelyről nem lehetett írni. A tabuk megsértése súlyos következményekkel járt. Ugyanilyen problémakör volt a munkásosztály vezető szerepe gyakorlati érvényesülésének megkérdőjelezése is. A könyv a munkásosztály totális alávetettségét mutatta be, ezzel szembement a munkásellenzék hirdette munkásideológiával, ezért is született súlyosabb ítélet Csizmadia Ervin szerint, mint a filozófusperben.²¹⁷ A Kádár-rendszer azonban nem szerette volna Nyugaton eddigre kialakult viszonylag jó „imidzsét” megtépázni, valószínűleg Haraszti ezért nem kapott ténylegesen letöltendő börtönbüntetést.²¹⁸

Az Olasz Kommunista Párt lapja, a *L'Unità* úgy kommentálta az ítéletet, hogy Magyarországon 1958 óta nem állítottak bíróság elé senkit politikai véleménye miatt. Ez így nem volt igaz. Még folytak 1956-os perek is, de ezt akkor az olasz lap tudósítója nem tudhatta. Viszont ez a per volt a Kádár-rendszer utolsó írópere.

Szankciók ezután is értek értelmiségeket, mind megfigyelés, mind állásból elbocsátás vagy olyan szintű ellehetetlenítés formájában, hogy értelmiségihez méltatlan munkát kellett végezniük. A rendszer, talán pont e per nemzetközi visszhangjának hatására is,²¹⁹ nyíltan már nem szállt szembe, perek formájában legalábbis a rendszerellenzéki értelmiségekkel. Az ellehetetlenítés másik formája az volt, mikor emigrációra kényszerítettek értelmiségeket, például Kemény István szociológust, aki akadémiai székfoglalóját a korszaknak egy tabukérdéséről, a szegénységről tartotta. Az MTA Szociológiai intézeti állását elvesztette, publikációs tilalom alá helyezték, végül 1977-ben emigrált. Hasonló sorsa jutott, emigrációra kényszerült Ajtony Árpád, Halász Péter és Szentjóby Tamás is. Ők, a művészek Haraszti szoros baráti köréhez tartoztak, az ő nevükhöz köthető az első magyar szamizdat, a *Szétfolyóirat* is.²²⁰

²¹⁷ Csizmadia, 1995: 71.

²¹⁸ Uo.

²¹⁹ Nemzetközi visszhangot részletesen lásd Borbándi, 1973: 433.; Borbándi, 1974.

²²⁰ „A szabály az volt, hogy mindenki, aki gépelt belőle, köteles volt a maga írásaival kitölteni, a másik felét pedig lemásolva továbbadni”. Kurcz, 2003.

VII. Konrád György, akiből végül nem lett vádlott

Konrád György ellen ejtették a vádat, mert nem sikerült rábizonyítani, hogy azért adta oda Várady Tibornak a kéziratot, hogy a férfi Jugoszláviába kiadási szándékkal juttassa el.

Konrád Györgynél 1973. május 22-én tartottak házkutatást.²²¹ Ő a házkutatás után panasszal élt, mert olyan feljegyzéseit is lefoglaltak, amelyet magának készített, nem a nyilvánosság számára.²²² A panasznak a Legfőbb Ügyészség részben helyt adott, és az írónak visszaadták magánfeljegyzéseit.²²³ A lakásán lefoglalt fotót, amelyen a szovjet és magyar pártvezetők királyi, lovagi ruhában szerepeltek, nem kapta vissza.²²⁴

Egészen abszurd, de Konrád írói műhelytitkaiba is bepillantást nyerhetünk a kihallgatási jegyzőkönyvek alapján:

„Szokásom, hogy készülő könyveimhez megalapozó, kérdésfeltevő, rögtönzött meditációkat írok, amelyekből – ha van bennük – utólagos áttekintéskor használható gondolat vagy képi mozzanat, a végleges szöveg megfogalmazásakor egyet és mást felhasználok.[...] ezeket a jegyzeteket vagy kézzel írom, vagy géppel egy vagy két példányban néha folytatólagos, néha meg-megszakadó lappszámozással. Jegyzeteimet vagy otthon írom, vagy – ha kézzel írok – eszpresszókéban, vagy Bíró Yvette lakásán”.²²⁵

Kézírtos jegyzetei között találtak egy Kádár Jánosról szólót is:

„Nem az a kérdés, hogy Kádár bukik vagy marad, hanem az, hogy Kádár ezt csinálja-e, azt csinálja. Mert ő biztosan azt csinálja, amit mondanak neki, ha muszáj. Ezt én nem bírom már, ez a derék ember, a haza bölcsé, amikor belügyminiszter volt, felakasztatta Rajkot, amikor főtitkár lett, felakasztatta Nagy Imrét, engem meg becsukatott.[...] le van

²²¹ Budapest V. ker. Vármegye u. 7. szám alatt lakott Konrád György. A hatósági tanúk Fábián Istvánné és Gábor István voltak a házkutatáskor.

²²² A házkutatás során lefoglalták: „A városalapító” című regényének kéziratát, zsebnaptárokat, „Az állampolgár és a rendőrség kapcsolata” hat oldalas gépelt anyagot, „Világ skorpiói egyesüljtek” két oldalas gépelt anyagot, településszociológiai témák vázlatot, több évvel korábbi kutatásaihoz, írásaihoz kapcsolódó anyagokat, feljegyzéseket. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 78–80. BM Vizsgálati Osztály. Jegyzőkönyv házkutatásról, 1973. május 22.

²²³ Egy kockás bordószínű füzetet, „nagyon szenvedett, mert meghalt”, „ennek a városnak” és „mit akarok ebben a fejezetben”, „1970. július 12” kezdetű feljegyzéseket kapott vissza. ÁBTL, 3.1.9. V-159604. 76. Legfőbb Ügyészség, Politikai Osztály, 1973. május 26. (B.15000/53/1973., Dr. Mravik Pál osztályvezető ügyész.)

²²⁴ Uo. 99. BM Vizsgálati Osztály, Jegyzőkönyv. A képeket a gyerekek és Konrád felesége készítette A felragasztás célzata Konrád szerint a játékos tanítás volt.

²²⁵ Uo. 101.

szarva Kádár János. A börtönben is mondtam, hogy nem akarok szabad lenni, mert ha kimegyek, azt fogom kiabálni, hogy le van szarva KJ és akkor megint visszahoznak ide”.²²⁶

Konrád Györgyről munkahelye, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet az alábbi jellemzést adta a BM Vizsgálati Osztály felszólítására. 1965. szeptember 1-je óta dolgozott ott tudományos kutatóként, szociológusként. Munkáját tudományos alapossággal, kielégítő színvonalon végezte, „*az általa vezetett szociológiai vizsgálatok ugyanakkor azonban gyakran a társadalom negatív jelenségeinek tendenciózus csoportosítására irányulnak, ezért eredményei vitathatóak. Munkatársaihoz való viszonya jó. [...] 1967-ben a Vállalat Kiváló Dolgozója oklevelet kapott*”.²²⁷

Konrád György ellen az izgatás büntette miatti büntetőeljárást a Fővárosi Főügyészség megszüntette,²²⁸ szankciója figyelmeztetés volt. Konrád Györgyöt az állásából elbocsátották, útlevelet pedig 3 évig nem kaphatott az eljárás után. Ekkor Szelényi Ivánnal közösen megírta *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című művét. A hatóság e munka miatt zaklatta őket, be kellett menniük kihallgatásra, ahol azt ajánlották nekik, jobb lenne, ha külföldre távoznának. Szelényi Iván elhagyta Magyarországot, Konrád György azonban itthon maradt.²²⁹

Már jóval a rendszerváltás után Konrád György²³⁰ és Várady Tibor is elmesélte, hogy Konrád tényleg arra kérte meg Váradyt, csempéssze ki a kéziratot és Jugoszláviában, vagy onnan tovább juttatva „Nyugatra” jelentesse meg. Várady Tibor visszaemlékezéséből tudhatjuk meg, hogyan sikerült túljárniuk a magyar állambiztonság eszén. Várady Tibor és Konrád György 2018 őszén próbálta emlékeit rekonstruálni a pasaréti Sport presszóban. Nem sokkal ezelőtt kapta ugyanis meg Várady az ÁBTL-ből a rá vonatkozó iratanyagot. Arra mindketten emlékeztek, hogy Konrád mutatta be Váradynak Haraszti egy bulin, Kőszeg Ferenc lakásában.²³¹ Konrád és Várady megbeszélték, hogy a kéziratot kocsival Újvidékre viszi Várady és ott megpróbálja megjelentetni, ha pedig nem sikerül, nyugatra küldeni.²³²

²²⁶ Uo. 268-269. BM Vizsgálati Osztály, Jegyzőkönyv. BM III/1-b alosztály. 34-Bü.310-41/1973. Végső Gyula és Kujalek János.

²²⁷ Uo. 78. dr. Csáki Róbert igazgató levele BM Vizsgálati Osztály Fenyvesi István rendőr őrnagynak.

²²⁸ Uo. 356. Határozat a dossziében szereplő személyek nyilvántartásba vételéről.

²²⁹ Szilágyi, 2010.

²³⁰ Konrád, 2003: 1293.

²³¹ Várady, 2020: 50.

²³² Uo. 55.

„Nem tudtam átvinni a határon a kéziratot. [...] Több órát kellett várni. Amikor végre sorra kerültem, rutinszerűen ment az útlevél-ellenőrzés és a vámvizsgálat is, egy magyar vámos intett, hogy mehetek tovább, de ekkor odajött egy fekete bajuszú rendőr, és jelezte, hogy várják. Valamit beszélt a vámossal, utána felszólítottak, hogy hajtsak félre, a vámbáz elé. Újra átnézték a csomagjaimat, és a fekete bajuszú rendőr kiemelte a Haraszti kéziratot és a Széleányi-szöveget” – írta később Várady.²³³

Várady Tibor Pesten élő, várandós hűgát is kihallgatták. Amikor ezt Várady megtudta, önként jelentkezett a rendőrségen, nem szeretne volna, hogy testvérét tovább zaklassák. 1973. június 8-án utazott Budapestre. Elhatározta, azt mondja, hogy csak azért vitte magával a kéziratot, hogy elolvassa és utána visszaadja Konrád Györgynek. Így is történt, annyit tett hozzá, hogy „módszertani érdekesség”-nek tartotta a szöveget. Szerencsére ugyanezt vallotta Konrád György is, bár ebben nem tudtak összebeszélni, mert nem tudta már Konrádot értesíteni arról, hogy a kéziratot elvették tőle a határon. A hatóságot sikerült erről a verzióról meggyőzni, így Konrád György ellen az izgatás vádját ejtették. „Mintán Várady tanú is vallja, hogy Konrád György a kéziratot módszertanilag tartotta érdekesnek, így függetlenül annak tételes szövegétől a módszertani vonatkozások tekintetében támadt érdeklődése folytán adta Várady kérésére kölcsön a kéziratot”.²³⁴

Még a szocialista időszakra vonatkozó kutatások során is ritkán történik meg az, hogy érvényesíteni lehet a forrásoknál a több nézőpontúság érvényesítését: jelen esetben ez azt jelenti, hogy rendelkezésünkre áll a kihallgatási jegyzőkönyv és a kihallgatott visszaemlékezése is ugyanarra az eseményre vonatkozólag. Ráadásul ebben az esetben az derült ki, hogy az ügy szereplőinek sikerült kijátszani a hatóságot, meggyőzni őket arról, hogy a szöveget nem azért vitte ki Várady, hogy Jugoszláviában kiadassa. Így viszont Konrád Györgyöt már nem lehetett elítélni izgatásért.

²³³ Uo. 55.

²³⁴ Uo. 58.

VIII. A per hatása, a mű további sorsa

Bár a mű Magyarországon nem jelenhetett meg egészen 1989-ig, 1975-ben egy baloldali nyugat-berlini kiadó, a Rotbuch Verlag kiadta a *Darabbért*, Heinrich Böll előszavával.²³⁵ Döntésük bátorságra utal, ugyanis korábban a Suhrkampff kiadó már nemet mondott, mert tartottak a kézirat kiadásával járó bonyodalmaktól, hiába ajánlotta azt Hanz Magnus Enzensberger.²³⁶

Haraszti Miklós 1978-tól DAAD ösztöndíjjal Németországba, majd Angliába, Franciaországba, és Amerikába ment, learatta könyvének nemzetközi sikereit. Három év múlva visszatért, szamizdatos évek következtek, megírta a *Bevezetés a késő kádárizmusba* című esszéjét, mely Demszky Gábor ABC szamizdatkiadójának első kötete lett. Ezekben az években fordításból és ruhafestésből élt feketén, s rendszeres hatósági vegzálásnak volt kitéve.

Mindeközben Michael Burawoy, a kaliforniai Berkeley egyetem szociológiai professzora egy egész könyvet írt a *Darabbéréről*, aztán megtanult magyarul, eljött Magyarországra és maga is végigcsinálta a kalandot: gyárban dolgozott, és írt egy ellenkönyvet, hasonló felépítéssel.²³⁷

„82–83-ban szorgalmas, alapos akciót indított a rendőrség a szamizdatosdi felszámolására. 83-ban, a »szamizdat-batok« pere lett volna a pont az i-n. Demszky Gábor és társai címen indult az ügy. Én is a vádlottlistán voltam. Idejében észbe kaptak, hogy ezt világraszóló skandalum nélkül nem tudják megcsinálni. Ekkor kitalálták a Lex Szamizdatot, vagy a sajtórendészeti szabálysértést. Ennek alapján kisebb mennyiségű szamizdat előállítása, terjesztése és tartása csak szabálysértésnek minősült. Ettől kezdve persze, minden kisebb mennyiségnek minősült. Ha szabálysértés, akkor nincs bíróság, nincs védelem, nincs nyilvánosság, nincs skandalum, van viszont elkobzás, pénzbüntetés, házkutatás – az elnyomás légköre fenntartható” – emlékezett vissza Haraszti a szamizdatos évekre.²³⁸

²³⁵ Haraszti, 1975; Haraszti, 1977.

²³⁶ Dalos, 2017: 91. Dalos György visszaemlékezése szerint ő félig poénból javasolta Böllt előszóírónak, nem számítottak rá, hogy tényleg meg fogja írni.

²³⁷ Kartal, 1989.

²³⁸ Ua.

Az 1979-es párizsi magyar kiadáshoz a kéziratot szintén Hans Magnus Enzensberger jutatta el.²³⁹ 1985-ben Krassó György szamizdat kiadása volt az első magyarországi megjelenés, mely a párizsi kiadás változatlan utánnyomása volt.²⁴⁰

1989-ben jelent meg először hivatalos kiadásban Magyarországon az addigra már 13 nyelven napvilágot látott könyv. A kötet ajánlója szerint: „*abogy a munkafolyamat nyomozásszerűen izgalmas elemzése és az írói önmegfigyelés kibontakozik, szertefoszlik a munkáshatalom hivatalos meséje és lelepleződik a szocialista kizsákmányolás*”.²⁴¹

A hivatalos hazai megjelenést recenziók, ismertetések sokasága követte. Értő befogadásra a mű keletkezése után jó másfél évtizeddel talált a hazai közönség számára. V. Bálint Éva szerint „*elsőként tudósított a kacagtató láger csendjéről, akkor, amikor még a filmgyártás sem tudta, hogy a munkásosztály éppenséggel nem megy a paradicsomba*”.²⁴²

„*Haraszti Miklós pionírmunkáját ma is aktuális és fontos könyvnek gondolom: a kíméletlen láttelet, a következtetések logikus rendszere, a megformáltság igényessége teszi azzá*” – írta a kötetről 1990-ben Mátyás Győző.²⁴³ Ugyanő hangsúlyozta, hogy „*A könyv alapvető bűnéül az számíthatott, hogy a szerző saját tapasztalatai alapján nemhogy a boldog, tevékeny, öntudatos munkás képét nem tudta igazolni, de elnyomorodott, kizsákmányolt, kilátástalan helyzetben lévő munkásokról adott hírt*”. Kiemelte még, hogy mit jelentett darabbérben dolgozni a munkásoknak:

„*A darabbér, a teljesítménybér elvben arra ösztönöz, hogy a munkás gyakorlottságára támaszkodva, képességeit kifejtve maximális teljesítményt nyújtson, s ekként jövedelme is növekedjék, csakhogy a valóságban a munkafolyamat szervezetlenségéből, a körülmények lehetetlenségéből adódóan a munkás éppen az előbbiekre nem vállalkozhat. Így arra kényszerül, hogy »raboljon«, vagyis a biztonsági előírásokat be nem tartva, önnön egészségét veszélyeztetve, a megadott normaidőnél gyorsabban végezve a műveleteket, többlet teljesítményt sajtoljon ki magából s gépéből*”.²⁴⁴

A rendszerváltás forratakában felbukkant Szalay Károly is, a Magvető Kiadó lektora, aki a kéziratot elutasító véleményt megfogalmazta. Az Új Magyarország publicistájaként nem nézett szembe egykori tetteinek következményeivel, azzal, hogy

²³⁹ Haraszti, 1989: 166.

²⁴⁰ Uo. 165.

²⁴¹ Haraszti, 1989 [fülszöveg].

²⁴² V. Bálint Éva, 1989: 4.

²⁴³ Mátyás, 1990.

²⁴⁴ Uo.

nemcsak az a káros következménye lett véleményének, hogy az író kéziratát nem adták ki, hanem a szerzőt perben felfüggesztett börtönbüntetésre is ítélték.²⁴⁵

1992. január 20-án a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi tanácsa a Haraszti Miklóssal szemben hozott ítéleteket törvénytelennek találta és hatályon kívül helyezte. Az indoklás szerint a hátrányos értékítéletet tartalmazó megnyilvánulás nem volt alkalmas gyűlöletkeltésre. A törvényesség sérelmet szenvedett, mivel az 1949. évi XX. tv., az Alkotmány biztosított szólásszabadság szenvedett csorbát. A szerző kéziratában az általa észlelt gyári helyzetet kulturált hangnemben, irodalmi eszközökkel mutatta be. Haraszti Miklóst eshetőlegesen sem vezette a gyűlölet felkeltésének szándéka.²⁴⁶

Kaczián Loránd ügyvéd így emlékezett vissza a perre: *„Kétségtelen, hogy Haraszti Miklós a könyvével az élvonalba, a figyelem középpontjába került. Tudomásom volt róla, hogy írói persorozat készül. Érvélemmel elvágtam ennek a lehetőségét. Nekem mindenképpen használt a per – megmozgatta az ügyvédi karban az embereket. Haraszti Miklós nagyon jó partner volt, szép közös munkát végeztünk”*.²⁴⁷

Kaczián 1998-ban hunyt el, nekrológjában Haraszti így idézte fel alakját:

„A nagyszerű, bátor ügyvéd. Néhány betes fogyókúra segítségével szabadultam az előzetes letartóztatásból, s barátok tanácsát követve jutottam el Kőbányára, Kaczián várójába. Kopaszra nyírt, ámde szakállas csontkollekcio voltam, tornacipős költő, amikor az elegáns, magas, őszülő balántékú ügyvéd betessékelt, hogy végighallgassa provokációm történetét. Azt mondtam magamnak: erre az ügyvédre éheztem. Amikor végül nyolchavi felfüggesztett börtönre ítélték, azt mondtam neki: gratulálok, történelmet csinált. Kaczián értette, hogy nem az enyhe ítéletről beszélek. Új korszak kezdődött a hatalom és a polgárok viszonyában: egy ügyvéd akart és mert nyerni egy politikai perben. Nyert, hiszen gyakorlatilag törvényesítette az új keletű divatot, a nem kívánatos gondolatok terjesztését. [...] Kacziánnak köszönhettem a hetvenes évek értelmisége, hogy szabadlábban körözhette kéziratgyűjteményeit”.²⁴⁸

Még 2010-ben is zajlott olyan résztvevő-megfigyelő kutatás, melynek során Haraszti Miklós nyomdokain Varga Szabolcs egy multinacionális cégnél helyezkedett el,

²⁴⁵ Szalay, 1991.

²⁴⁶ Tóth Ildikó, 1992.

²⁴⁷ Uo.

²⁴⁸ Haraszti, 1998.

hogy megtapasztalja a munkáslétet.²⁴⁹ Demszky Gábor *Elvesztett szabadság* című kötetében 2013-ban is felidézte, hogyan találkozott Haraszti Miklós művével:

„Miklós Günter Walraff módszerével dolgozott és írása a kéziratok piacán agyonolvasott bestseller lett. Emlékszem a pillanatra, amikor Kőrösi Zsuzsa [...] sokatmondó, félreérthetetlen mosollyal a kezembe adta Haraszti szociográfiájának gépelt kéziratát. Az Egyetemi Könyvtár előtt álltunk. Táskámba gyömöszöltem a kéziratot és még aznap délután elolvastam a könyvtár olvasótermében”.²⁵⁰

Egy kiállítás a Trafóban²⁵¹ és Horváth Péter: Getnó című regénye is felidézte a Haraszti pert.²⁵²

²⁴⁹ Varga, 2011: 61.

²⁵⁰ Demszky, 2013: 111.

²⁵¹ „A kiállítás címe Haraszti Miklós Darabbér című művére utal, amelyben az író a betvenes évek elején a Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatait osztja meg munkahelyi kézsákmányolásról és a munkások ellenállási stratégiáiról, köztük a fusról, a vállalati eszközökkel és anyagokból a rendszabályok megkerülésével készített munkákról. A fusrásban fellelhető megbírt kreativitás éles ellentétben áll a posztfordista termelés menetével, ahol is a kreativitást elszívja a gazdasági körforgás, az érzelmi energiákat pedig felemészti a munkával kapcsolatos versengés”. Trafo, 2010.

²⁵² Horváth, 2018.

IX. Összegzés

A Kádár rendszerben a hivatalos ideológia szerint a hatalom amunkásosztályé volt. Ezért az értelmiségiek helyzete mindvégig nehezített volt: bár a származási kategóriákat az egyetemi felvételnél 1962–63 folyamán eltörölték, az értelmiségi származás nem jelentett előnyt. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás az értelmiségiek számára is keményen meghúzta a határokat, azonban írók ellen pert már kevésbé indítottak. Haraszti Miklós pere volt az utolsó. Az irodalompolitikában érvényesült a kalács és korbács elve. Mindemellett a magyarországi helyzet enyhébb volt a többi kelet-európai, szovjet érdekszférába tartozó országhoz képest: itt nem működött cenzúrahivatal, az aczéli kultúrpolitika „három T-je” (tilt, tagad, tűr) jelentette a keretet. A Kádár-rendszer a rendszerkritikus értelmiségieket különféle szankciókkal sújtotta: publikálási tilalom alá helyezték őket, elbocsátották állásukból vagy felajánlották a kivándorlást, mint lehetőséget. Aki elveszítette állását, előfordult, hogy más neve alatt dolgozott, szociológiai segédmunkákat (pl. kódolás) vállalt. Haraszti Miklós perét az állambiztonság előkészítette operatív terv alapján. Fő kérdése az volt, hány embernek terjesztette a kéziratát, melyet a Magvető Kiadó rendszerellenesnek bélyegzett. Ennek fő oka volt, hogy cáfolta a munkásállam létét, úgy vélte, a darabbér-rendszerrel a munkásokat kizsákmányolják, a szakszervezet nem valódi érdekvédő szerv számukra. Haraszti Miklós művéből megismerhetjük a gyári társadalmat is, melyet rivalizálónak, széthúzóknak ábrázolt, szemben a hivatalos ideológia szocialista brigádmozgalmat éltető, közösségi embert értékesnek tartó kijelentéseivel. Bár Haraszti Miklós pere elmarasztaló ítélettel zárult, de a tanúk Haraszti melletti megnyilatkozásai, Harasztinak és ügyvédjének bátor kiállása miatt a hatalom ellenkező hatást ért el: a per miatt erős szolidaritás alakult ki a szerzővel. A perben kihallgatott tanúk a demokratikus ellenzék magját képezték. Több íróper nem volt a Kádár-korszakban, a szamizdatot terjesztőket sajtóvétségi eljárások alá vonták. Haraszti Miklós az 1980-as évtizedet a demokratikus ellenzék meghatározó tagjaként, a Beszélő Horváth Péter, szerkesztőjeként töltötte. 1988. március 14-én és 15-én tartóztattak le utoljára. *„Ez a kézirat és sorsa az első lépés volt a szervezett ellenzék megalakulása felé”* – ahogy maga Haraszti Miklós hangsúlyozta 2019-ben.²⁵³ Haraszti Miklós műve az 1990-es és 2000-es években is tovább élt: hasonló szociológiai kutatásokat ösztönzött, kiállítás és szépirodalmi alkotás ihletője is lett.

²⁵³ Zoltai, 2019.

X. Felhasznált források és irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-159604, Haraszti Miklós

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV. 4. a. Fővárosi Bíróság, Büntetőperes iratok

3281/1973. Haraszti Miklós pere

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM)

58949, Hervay Gizella hagyatéka

Újságcikkek

Berend, 1990

Berend T. Iván: A másként gondolkodás a természetes. *Népszabadság*, 1990. május 12., 22.

Bottoni–Nagy–Szilágyi, 2006

Stefano Bottoni történész, Nagy Mária, a költő élettársa és Szilágyi Kálmán, a költő testvérének közös nyilatkozata Szilágyi Domokosnak a Securitatével fenntartott kapcsolatáról. *Transindex.ro*, 2006. szeptember 28.

<http://itthon.transindex.ro/?cikk=4722>. (Utolsó letöltés: 2020. július 2.)

Hajdú, 1970a

Hajdú Ráfis: Forradalom vagy anarchia? *Népszabadság*, 1970. január 10., 7.

Hajdú, 1970b

Hajdú Ráfis: Viszontválasz. *Népszabadság*, 1970. január 21., 7.

Haraszti, 1970

Haraszti Miklós: Egy vers értelmezése. Válasz. *Népszabadság*, 1970. január 21., 6–7.

Haraszti, 1993

Haraszti Miklós. Dalos György köszöntése. *Beszélő*, 1993. október 2., 14.

Haraszti, 1998

Haraszti Miklós: Dr. Kaczián. *Népszabadság*, 1998. április 6., 12.

Horváth, 2013

Horváth Ágnes: Magányosan a mozgalomban. Ajtony Árpád (1944-2013) *Magyar Narancs* 2013/5.

<https://magyarnarancs.hu/nekrolog/maganyosan-a-mozgalomban-83432>

(Utolsó letöltés: 2020. július 2.)

Kartal, 1989

Kartal Zsuzsa: A Darabbér 15 év után. *Képes* 7, 1989. október 28., 10-13.

Kurcz, 2003

Kurcz Béla: A karakánság pere. *168 óra*, 2003. augusztus 7., 16.

Pap, 2018

Pap Szilárd István: „1968 forró nyarán a magyar biliben mi voltunk a vihar” – 50 éve zajlott a „maoista összeesküvők” pere. *Mérce.hu*, 2018. július 4.

<https://merce.hu/2018/07/14/1968-forro-nyaran-a-magyar-biliben-mi-voltunk-a-vihar-50-eve-zajlott-a-maoista-osszeeskuvok-pere/>

(Utolsó letöltés: 2020. július 1.)

Szalay, 1991

Szalay Károly: Akkor is zörög a haraszt(i). *Új Magyarország*, 1991. december 23., 2.

Szegő, 2005

Szegő Péter: „Valamennyi dimenzióban vannak felismert zsidó gyökereim”.

Szombat, 2005. január 1. <https://www.szombat.org/archivum/valamennyi-dimenzioban-vannak-felismert-zido-gyokereim-1352771409> (Utolsó letöltés: 2020. július 2.)

Szilágyi, 2010

Szilágyi Aladár: Hippinagyi, az úrilány. Szilágyi Aladár interjúja Láng Júliával.

Erdélyi Riport, 2010. október 13. <http://erdelyirport.ro/interju/hippinagyi-az-urilany-8211-langh-julia> (Utolsó letöltés: 2020. július 2.)

Tóth, 1992

Tóth Ildikó: Haraszti nem izgatott. *Reggeli Kurír*, 1992. január 21., 6.

Ungváry, 2006

Ungváry Krisztián: Március 15. a Kádár-korszakban: tüntetések és megtorlások.

HVG, 2006. március 14. <https://hvg.hu/itthon/20060311marc15>

(Utolsó letöltés: 2020. július 2.)

Zoltai, 2019

Zoltai Ákos: „Megszületett az ellenzéki választó” – Interjú Haraszti Miklóssal.

Népszava, 2019. október 12. https://nepszava.hu/3053365_megszuletett-az-ellenzeki-valasztó-interju-haraszti-miklossal (Utolsó letöltés: 2020. július 2.)

Internetes hivatkozások

Nagy, é. n.

Nagy Gáspár honlapja. A tejfogakhoz.

<http://nagygasper.hu/honlap/irasok/a-tejfogakhoz> (Utolsó letöltés: 2020. július 1.)

Pametraroda, é. n.

<https://www.pametraroda.cz/hu/kenedi-janos-1947> (Utolsó letöltés: 2020. július 1.)

Pannonhalma, 1974

A Pannonhalmi Bencés Gimnázium 1974-ben végzett „a” osztályának honlapja

<http://pannonhalma70-74.gportal.hu/gindex.php?pg=18696574>
(Utolsó letöltés: 2020. július 1.)

St. Auby, 2006

St. Auby Tamás életrajza. Artportal.hu, d. n.

<https://artportal.hu/lexikon-muvesz/st-auby-tamas-228>
(Utolsó letöltés: 2020. július 1.)

Trafó, 2010

Trafó Galéria: Kiutak a boldogság felé. Kiállítás. 2010. november 11. – 2010. december 30. https://trafo.hu/trafo_galeria/program_1970 (Utolsó letöltés: 2020. július 1.)

Irodalomjegyzék

Agárdi, 1993

Agárdi Péter: Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájához. *Eszmélet*, 1993. január. <https://www.eszmelet.hu/agardi-peter-kozelitesek-a-kadar-korszak-muvelodespolitikaja>. (Utolsó letöltés: 2020. július 2.)

Alexa, 1972

Alexa Károly: Moldova György: Tisztelet Komlónak. *Kritika* 1972/1. 308–310.

Alexa, 2018

Alexa Károly: Verőemberek az íróasztalnál: Berkesi, Radványi, Kardos, Komlós, stb. In: Alexa Károly: *Koldusállás: esszék, tárcák, beszélgetések*. Budapest, Kortárs, 2018. 97–100.

Berkovits, 1976

Berkovits György: *Világáros határában*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976.

Bezsenyi, 2012

Bezsenyi Tamás: „Kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba”. A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fusizás révén. *Metszetek* 2012/2-3. 39–48.

Borbándi, 1973

Borbándi Gyula: Haraszti dosszié 1. *Új Látóhatár* 1973/5. 433–446.

Csalog, 1981

Csalog Zolt: *A tengert akartam látni*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. 275–423.

Csejovszki, 2012

Csejovszki Mihály: Katolikus nevelés a politikai diktatúra oktatási rendszerében – a Pannonhalmi Bencés Gimnázium oktatásszociológiai vizsgálata. *Magyar Pedagógia* 2012/3. 149–166.

Csizmadia, 1995

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék. 1968–1988. I–III*. Budapest, T-Twins, 1995.

Dalos, 1984

Dalos György: *A cselekvés szerelmese. Duczynska Ilona élete*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.

Dalos, 1989

Dalos György: *Hosszú menetelés, rövid tanfolyam: történet*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1989.

Dalos, 2000

Dalos György: Éhségstrájk anno 1971 – Adalékok egy Lukács-Kádár levélváltáshoz. *Mozgó Világ* 2000/3. 21–42.

Dalos, 2017

Dalos György: Színházi esték, emlénapok. *Mozgó Világ* 2017/1. 89–92.

Darázs, 1958

Darázs Endre (szerk.): *Tűz-tánc: Fiatal költők antológiája*. Budapest, Magvető, 1958.

Dénes, 2008

Dénes István: Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. *2000 folyóirat* 2008/7–8. 19–35.

Dérer–Vajda, 1989

Dérer Miklós – Vajda Mihály: *Filozófus-per 1973*. Budapest, Hírlapkiadó Vállalat, 1989.

Eörsi, 1989

Eörsi István: *Emlékezés a régi szép időkre*. Budapest, Napra-forgó, 1989

Ginzburg, 1991

Carlo Ginzburg. *A sajt és a kukacok*. Budapest, Európa, 1991.

Gombár, 1976

Gombár Csaba: Berkovits György: Világváros határában. *Valóság* 1976/8. 106–107.

Göncz, 1997

Göncz Árpád: A váci éhségstrájk. *Beszélő* 1997/1. 84.

Halda, 2002

Halda Aliz: *Magánügy*. Budapest, Noran, 2002.

Haraszti, 1977

Haraszti Miklós: *A Worker in a Worker's State; Piece-Rates in Hungary*. Harmondsworth; New York, Penguin, 1977.

Haraszti, 1989

Haraszti Miklós: *Darabbér*. Budapest, Téka Könyvkiadó, 1989.

Havel, 2015

Vaclav Havel et al.: *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central Eastern Europe: Citizens Against the State in Central Eastern Europe*. New York, Routledge, 2015.

Héthy–Makó, 1972

Héthy Lajos – Makó Csaba: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

Hodosán, 2004

Hodosán Róza: *Szamisztat-történetek*. Budapest, Noran, 2004.

Horváth Péter, 2018

Horváth Péter: *Getnó*. Budapest, Noran Libri, 2018.

Horváth–Majtényi–Tóth, 1997

Horváth Sándor – Majtényi György – Tóth Eszter Zsófia: *Élmunkások és sztahanovisták*. Kézirat, 1997.

Károlyi, 2011a

Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2011.

Károlyi, 2011b

Károlyi Mihályné: *Együtt a száműzetésben*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011.

Kemény, 1990

Kemény István: *Velük nevelkedett a gép*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, VITA, 1990.

Klainiczay–Sasvári, 2003

Klainiczay Júlia – Sasvári Edit: *Törvénytelen avantgárd Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*. Budapest, Artpool–Balassi, 2003.

Konrád, 2003

Konrád György: A város mint műemlék. *Híd* 2003/11. 1285–1295.

Konrád, 1991

Konrád György: A disszidens kigúnyolja magát. *Kritika* 1991/9. 38–39

Kornis, 1998

Kornis Mihály: Civilségem a pályán, 1973–1978. *Beszélő* 1998/10. 106–125.

Kőrösi, 1994

Kőrösi József: 33 év a Valóság rabságában. Huszár Tibor interjú. 5. rész. *Valóság* 1994/3. 88–116.

László-Bencsik, 1973

László-Bencsik Sándor: *Történelem alulnézetben*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

Lengyel, 1982

Lengyel Péter: *Rondó*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.

Mátyás, 1990

Mátyás Győző: A munkásosztály, amint uralkodik. *Holmi* 1990/5. 586–587.

Mitrovits, 2020

Mitrovits Miklós: *A tiltott kapcsolat. A magyar-lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.

Mezey, 1968

Mezey András (szerk.): *Első ének. Fiatal költő versei*. Budapest, Kozmosz, 1968.

Moldova, 1971

Moldova György: *Tisztelet Komlónak*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.

Murai–Tóth, 2018

Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *1968 Magyarországon*. Budapest, Scolar Kiadó, 2018.

Neumann, 1992

Neumann László: Gyermekkora gyermekkorunk. *BUKSZ* 1992/3. 282–286.

Pearce, 2011

Joseph Pearce: *Solzhenitchin: A Soul in Exile*. San Francisco, Ignatius Press, 2011.

Pető, 2001

Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

Petri, 2017

Petri György: Talált versek. *Látó* 2017/1. 109–110.

Révész, 1997

Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó, 1997.

Révész, 1999

Révész Sándor: *Gimes Miklós. Egyetlen élet*. Budapest, 1956-os Intézet-Sík Kiadó, 1999.

Sasvári, 2000

Sasvári Edit: Miért éppen Pór? A kádári „üzenési” mechanizmus természetéhez. In: Kőrösi Zsuzsanna – Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 2000 VIII. Magyarország jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2000. 124–159.

Standeisky, 1996

Standeisky Éva. *Az írók és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

Szilágyi 1999

Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999.

Takács, 2008

Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés eltörlése 1962–1963*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

Taylor, 1983

Frederick Winslow Taylor: *Üzemvezetés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

Tóth, 2005

Tóth Eszter Zsófia: Munkásság és oral history. *Múltunk* 2005/4. 78–99.

Varga, 2011

Varga Szabolcs: Órabér. *Kultúra és Közösség* 2011/4. 61–81.

Várady, 2020

Várady Tibor: Emlékdarabokat rakosgatva Konrád Györggyel – a Darabbér kapcsán. Haraszi Miklós lábjegyzeteivel. *Mozgó Világ* 2020/3. 50–61.

Veres, 2007

Veres András: Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007. 520–535.

Walraff, 1987

Günther Walraff: *Legalul*. Budapest, Magvető Kiadó, 1987.